

ลักษณะสังคมและเศรษฐกิจของอยุธยา

เศรษฐกิจสังคมลุ่มน้ำเจ้าพระยาตอนพุทธศตวรรษที่ 19

กลุ่มชนที่ตั้งถิ่นฐานอยู่ในบริเวณที่ราบลุ่มน้ำเจ้าพระยา มีพื้นฐานมาจากการประกอบอาชีพทางการกสิกรรม โดยเฉพาะรู้จักการปลูกข้าวมาตั้งแต่ยุคก่อนประวัติศาสตร์จนถึงสมัยอยุธยาและในปัจจุบันนี้ (ศรีศักร วัลลิโภคม 2528 ก ; Watabe, in Ishii, ed. 1978 : 3-14) แต่เนื่องจากบริเวณที่ราบลุ่มน้ำเจ้าพระยาเป็นที่ราบลุ่มต่ำและน้ำท่วมทุกปีตามฤดูกาล อีกทั้งมีแม่น้ำหลายสายไหลผ่านบริเวณนี้ ทำให้ปริมาณน้ำ มีมากโดยเฉพาะในช่วงน้ำหลาก การจัดการชลประทานเพื่อควบคุมน้ำปริมาณมากเช่นนี้เป็นสิ่งที่ทำได้ยากมาก การปรับตัวให้เข้ากับธรรมชาติเป็นสิ่งที่ทำได้ง่ายกว่า ระหว่างพุทธศตวรรษที่ 12-16 การเพาะปลูกข้าวในแถบลุ่มน้ำเจ้าพระยาใช้วิธีหว่านข้าวลงไปในพื้นที่น้ำท่วมถึง เรียกการปลูกข้าวแบบนี้ว่า ข้าวน้ำลุ่ม (Flooded Rice) เป็นการเพาะปลูกข้าวอย่างง่าย ๆ เพราะอาศัยรอเวลาน้ำท่วมที่น้ำแล้วจึงหว่านลงไป แล้วปล่อยให้ข้าวเจริญเติบโตขึ้นเองจนถึงเวลาเก็บเกี่ยว (ศรีศักร วัลลิโภคม 2528 ก : 126) ลักษณะการปลูกข้าวแบบนี้ ปรากฏว่ายังคงใช้อยู่ในปลายสมัยอยุธยา พุทธศตวรรษที่ 23 จากบันทึกของนิโคลัส แชรแวส และบันทึกปากคำของลูกเรือสยามที่ทางราชการตั้งขึ้นบันทึกเอาไว้ (ชรแวส 2506 : 4-5 ; Ishii, in Ishii, ed. 1978 : 27) การปลูกข้าวในลุ่มน้ำเจ้าพระยาจึงมีลักษณะท้องทุ่งสภาพธรรมชาติเป็นอย่างมาก กินแค้นภูมิภาคเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ที่อยู่ในเขตรมสูมีฝนตกตามฤดูกาล การขาดแคลนนํ้าเพื่อทำการเพาะปลูกจนถึงขั้นก่อสร้างระบบการกั้นชลประทานเพื่อช่วยในการเพาะปลูกจึง เป็นสิ่งที่ไม่มีความจำเป็น อีกทั้งพื้นที่เป็นที่ราบลุ่มเป็นแอ่งหนองบึงทั่วไป ถ้าชุมชนใดมีคนหนาแน่น พื้นที่ทำการเพาะปลูกไม่เพียงพอก็สามารถแยกตัวออกไปตั้งชุมชนและแสวงหาที่ทำกรเพาะปลูกใหม่ได้ จึงเกิด

ลักษณะของชุมชนที่ตั้งกระจุกกระจายทั้งในระดับหมู่บ้านและระดับเมือง และมีขนาด เล็กท้วม การเพาะปลูกข้าวของแต่ละชุมชนพอที่จะเลี้ยงตัวเองได้เท่านั้น เนื่องจากไม่มีการชลประทาน กองทัพธรรมชาติด้วยการปรับตัวอีกทั้งข้าวก็เป็นพืชที่ปลูก กันทั่วไปในภูมิภาคนี้อยู่แล้ว คุ้มเหตุนี้การปลูกข้าวนาสูมในสมัยแรก ๆ จึงไม่ใช่ สินค้าที่จะขายหรือแลกเปลี่ยนที่จะสร้างความมั่งคั่งให้กับชุมชนในแถบลุ่มน้ำนี้ (ศรีศักร วัลดีโลกม 2528 ก : 127-128) จนกระทั่งถึงพุทธศตวรรษที่ 19 จึง ปรากฏหลักฐานในบันทึกของ หวังเทาหยวน (Wang ta - Yü-an) ว่า ". . . ชาวเสียน (สยาม) จึงกองทัพพาลลону (ละโว้) ทุกปี. . ." (วินัย พงศ์ศรีเพียร, ก, ในวินัย พงศ์ศรีเพียร, บรรณาธิการ, 2528 : 9) น่าจะตีความได้ว่าในสมัยนี้ ข้าว เป็นสินค้าออกชนิดหนึ่งของลุ่มน้ำเจ้าพระยา (แควนลลону-ละโว้)

การติดต่อและการค้าพบหลักฐานทางโบราณคดี ร่องรอยของผู้นำคันดิน และศิลปกรรมที่ปรากฏอยู่ทั่วไปในลุ่มน้ำเจ้าพระยา รวมตลอดถึงบันทึกของชาวต่างชาติ โดยเฉพาะบันทึกจีน ล้วนยืนยันยืนยันว่าบ้านเมืองในแถบลุ่มน้ำเจ้าพระยาได้มีการติดต่อกับภายนอก โดยเฉพาะอินเดียและจีนมาตั้งแต่ก่อนพุทธกาลแล้ว นอกจากนี้หลักฐานจากรูปแบบศิลปกรรมของลุ่มน้ำเจ้าพระยาที่เรียกว่า "ทวารวดี" ไทแพร์หลายไกลออกไปทั่วทุกภาคของประเทศไทย และยังมีพบในบริเวณพม่าตอนใต้ และปกกมม่น้ำโขง (เซเคส 2526 : 51-73 ; น ๓ ปากน้ำ 2524 : 15-25 ; ฉาสู อันทราวู 2527:28-39 ; นิกม มุสสิกะคามะ 2515:1 : 133-137, 212, 221, 270 ; ศรีศักร วัลดีโลกม 2527 : 6-19; สุรพล นาสะพิณรุ 2527 ; อนุวิทย์ เจริญสุภาภุส 2528 ; Bronson 1979 ; Lyons 1979) น่าจะเป็น ผลจากการติดต่อการค้ามากกว่าที่จะเป็น เรื่องเกี่ยวกับอำนาจทางการเมือง ร่องรอยของผู้นำคันดิน ศาสนสถานและวัตถุ ในศิลปทวารวดีทั้งขนาดใหญ่-เล็ก ที่ปรากฏ อยู่กระจุกกระจายทั่วไปในลุ่มน้ำเจ้าพระยา เป็นสิ่งที่แสดงว่า สังคมในลุ่มน้ำ เจ้าพระยานี้จะต้องมีความมั่งคั่งทางเศรษฐกิจ จึงสามารถสร้างสรรคสิ่งต่าง ๆ เหล่านี้ให้ปรากฏขึ้นมาได้ ความมั่งคั่งทางเศรษฐกิจของสังคมในแถบนี้คงมาจาก

การติดต่อกับและการค้าไม่ว่าจะทั้งภายในหรือภายนอกภูมิภาค ผลจากการติดต่อกับการค้าที่สำคัญอีกประการหนึ่ง คือ การแลกเปลี่ยนวัฒนธรรมระหว่างกัน ทำให้เกิดพัฒนาการทางสังคมและวัฒนธรรมของชุมชนในแถบนี้ให้มีความซับซ้อนมากขึ้น

บันทึกจีนระหว่างพ.ศ. 1045-1110 กล่าวถึง แคว้นเทียนซุน* (Tien - Sun or Tun - Sun) ว่าเป็น สถานที่ทางการค้าใหญ่โต เป็นที่พบปะของพ่อค้าที่มาจากตะวันออกและตะวันตก ผู้คนพลเมืองมีมากมาย สินค้าหายากหรือราคาสูงทุกอย่างลวนหาได้จากที่แห่งนี้ (Wheatley 1966 : 16) ในบันทึกจีนระหว่างพ.ศ. 1143-1243 ปรากฏว่ามีรัฐในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ถึง 29 รัฐ ส่งคณะทูตไปยังจีนเป็นจำนวนมากถึง 69 ครั้ง ในจำนวนนี้อาจมี 3 รัฐที่เชื่อว่ายู่ในลุ่มน้ำเจ้าพระยาไปส่งทูตไปจีน โดยส่ง 5 ครั้ง (Smith, in Smith and Watson, eds. 1979 : 444, 450) บันทึกของจีนแสดงถึงการเป็นศูนย์กลางการค้าของลุ่มน้ำเจ้าพระยา และสภาพการค้าของเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ ที่มีการขยายตัว ซึ่งแน่นอนว่าในลุ่มน้ำเจ้าพระยามีส่วนร่วมในกิจกรรมการค้าระหว่างประเทศอย่างแน่นอน ทว่าเหตุนี้เอง บ้านเมืองในแถบนี้จึงมีความรุ่งเรืองและมั่งคั่งทางเศรษฐกิจจนสามารถสร้างศิลปกรรมแบบทวารวดีที่ลุ่มน้ำเจ้าพระยา

ระหว่างพุทธศตวรรษที่ 16-18 เป็นระยะที่ลุ่มน้ำเจ้าพระยาถูกสร้างสรรคศิลปกรรมแบบที่เรียกว่า ทวารวดี เมืองสำคัญอย่างอุทอง นครปฐม คูบัว พรหมตวยเมืองอีกจำนวนหนึ่งได้เสื่อมโทรมและร้างไปในที่สุด (ผาสุก อินทราวุธ 2527 : 35 ; บัวเชอส์แบร์ 2509 : 9 ; ศรีศักร วัลลิโภคม 2516 : 13, 20) ที่เป็นเช่นนี้เพราะเกิดการเปลี่ยนแปลงทางการเมืองและการค้าในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ มีการแข่งขันทางการค้าอย่างเข้มข้นและมีความรุนแรงมากยิ่งขึ้น

* เทียนซุน นี้ Wheatley เสนอว่าตั้งอยู่บริเวณภาคตะวันตกของลุ่มน้ำเจ้าพระยาศูนย์กลางอยู่ที่พังคิง จ.กาญจนบุรี และมีอาณาเขตกว้างคลุมฝั่งทะเล (1966 : 286) ขอเสนอนี้เป็นที่ยอมรับของ ที.จี.อี. ฮอลส์ (2522: 1: 43, 49)

ระหว่างรัฐขนาดใหญ่ที่มีอำนาจอย่างพุกามและชอม เพื่อควบคุมคอนบนของคาบสมุทร
มลายู ภายหลังจากที่ศรีวิชัยเสื่อมอำนาจและบทบาทลง การควบคุมคาบสมุทรมลายู
คอนบนไคจะทำให้สามารถมีอิทธิพลเหนือการค้ากับจีนทางตะวันออกและอินเดียใต
ลังกาทางตะวันตก ทั้งแก่พุทธศตวรรษที่ 17 ลังกาได้เข้ามามีอิทธิพลเหนือเมือง
คามพริงค์ (นครศรีธรรมราช) ทำให้ลังกาเข้ามาเกี่ยวข้องกับการแข่งขันอำนาจ
เพื่อควบคุมคาบสมุทรมลายูคอนบน (ฮอลล์และวิทเมอร์ 2526 : 288-294) ทั้งที่
จะเข้าไปควบคุมคาบสมุทรมลายูคอนบนไค จำเป็นต้องมีอำนาจเหนือลุ่มน้ำเจ้าพระยา
เสียก่อนเป็นขั้นแรกเพื่อใช้เป็นฐานในการขยายอำนาจลงไปยังคาบสมุทรมลายู
การเข้ามามีอำนาจของชอมในลุ่มน้ำเจ้าพระยาทำให้มหานครเมืองในแถบนี้ซึ่งเคย
ดำเนินกิจกรรมการค้าของตัว เองกับบรรดาบ้านเมืองภายในและภายนอกภูมิภาค
จำเป็นต้องลดบทบาทการค้าเน้นการค้าของคนเองลง เนื่องจากต้องคำนึงการ
ค้าภายในที่อำนาจและอิทธิพลของอาณาจักรชอม และการแข่งขันการค้าระหว่าง
พม่า-ชอม-ลังกา ทำให้บ้านเมืองในลุ่มน้ำเจ้าพระยาของเขาไปเกี่ยวข้องกับควยและ
ถูกคุกกลืนเข้าไปในเศรษฐกิจของชนชาติอื่นที่ทำการค้าร่วมกันไม่ว่าจะเป็นชนชาว
พื้นเมืองหรือพวกพอลคาทางประเทศ ภายใต้อิทธิพลที่ก่อให้เกิดความเสื่อมโทรม
ทางเศรษฐกิจและการเมืองขึ้นในลุ่มน้ำเจ้าพระยา จึงไม่แปลกประหลาดอันใดที่
บันทึกของเจ้าจูกว (Chao Ju-kuo) ในตอนปลายพุทธศตวรรษที่ 18 กล่าวถึง
รัฐที่ตั้งอยู่บนภาคพื้นทวีปมีเพียงจามปา เขมร และชายฝั่งตะวันออกของคาบสมุทร
มลายูโดยไม่ปรากฏแม้แต่รายละเอียดทางภูมิศาสตร์ใด ๆ ของลุ่มน้ำเจ้าพระยา
และบันทึกจีนก็ไม่ใดกล่าวถึงสินค้าที่มาจากดินแดนตอนกลางและตะวันตกของภาค
พื้นทวีป (หมายถึงลุ่มน้ำเจ้าพระยาและภาคใต้ของพม่า) บางทีเขมรอาจจะได้
สินค้าที่มาจากบริเวณที่เป็นประเทศไทย แล้วนำไปยังเส้นทางการค้าชายฝั่งตะวันออก
ไม่ปรากฏหลักฐานทางโบราณคดีที่แสดงว่ามีสินค้าจีนเข้ามาในเขตตอนกลาง
ของประเทศไทยช่วงนี้เลย ขณะเดียวกันก็ไม่ปรากฏว่ามีสินค้าใด ๆ ที่เป็น
ที่ของการของประชาชนในแถบนี้เช่นกัน (ฮอลล์และวิทเมอร์ 2526 : 297-299)

ในระหว่างต้นพุทธศตวรรษที่ 18 เรื่องราวของบ้านเมือง
ในแถบลุ่มน้ำเจ้าพระยาได้ปรากฏขึ้นในหลักฐานของทางราชการจีนอีกครั้งหนึ่ง

โดยกล่าวถึงคณะทูตนำบรรณาการมาจากแคว้นเจินลีฟู* (Chen-li-fu) มายังประเทศจีนระหว่างพ.ศ. 1743-1748 หลักฐานจีนระบุว่า เป็นเมืองท่าที่เป็นศูนย์กลางทางการค้าที่สำคัญ ตั้งอยู่บริเวณตอนบนของอ่าวไทยโดยอยู่ลึกเข้าไปภายในแผ่นดิน และมีแม่น้ำเป็นเส้นทางคมนาคมติดต่อกับภายนอก ผลผลิตพื้นเมือง ได้แก่ งามาง นอแรก ชีผึ้ง ไมหอมประเภทต่าง ๆ น้ำมันต่างประเภท กระจวานไม้แข็งสีค่า ชาวเมืองชอบใช้เครื่องถ้วยชามซึ่งจีนส่งมาขาย และยังกล่าวอีกว่ามีเศรษฐีซึ่งเป็นพ่อค้าชาวเจินลีฟู ใ้ไปค้าขายถึงประเทศจีนและไคมรณกรรมลงที่ประเทศจีน ทางการจีนไคสงศพและทรัพย์สินกลับคืนมายังภูมิลำเนาเดิม (Wolters 1960 : 1-35) บันทึกจีนในพุทธศตวรรษที่ 19 ไ้บันทึกการติดต่อทางการทูตและการส่งคณะทูตอย่างสม่ำเสมอของแคว้นเสียน และแคว้นหลอหู (ละโว้) ในลุ่มน้ำเจ้าพระยา (สำนักนายกรัฐมนตรี 2523 : 1-5) โดยเฉพาะแคว้นเสียนในสายตาของราชสำนักจีนสมัยราชวงศ์หยวนหรือมองโกล มีความสำคัญเนื่องจากขุนนางชั้นผู้ใหญ่คนหนึ่งสมัยราชวงศ์ของไคลี่กัยทางการ เมืองหลอหนี่เข้าไปในอาณาจักรจามปา ต่อมากองทัพมองโกลมาตีจามปา ขุนนางจีนผู้นี้จึงหนีเข้ามายังแคว้นเสียน ซึ่งเขาเรียกชื่ออาณาจักรภาคตะวันตกของแม่น้ำเจ้าพระยา และแม่น้ำยม มีศูนย์กลางหลายแห่งแต่ที่สำคัญคือสุโขทัย (Flood 1969 : 243-244 ; 1971 : 5) การปรากฏเรื่องราวของแคว้นต่าง ๆ ในลุ่มน้ำเจ้าพระยาระหว่างพุทธศตวรรษที่ 18-19 น่าจะเป็นสิ่งที่แสดงให้เห็นว่าแคว้นแคว้นแถบนี้สามารถดำเนินกิจกรรมทางการค้าเป็นอิสระของตัวเองภายหลังจากที่ตอง

* Wolters (1960 : 1-35) เสนอว่าแคว้นเจินลีฟูอยู่ทางตะวันตกเฉียงเหนือของลุ่มน้ำเจ้าพระยา ; ขจร สุขพานิช (2520 : 1-14) สันนิษฐานว่าเจินลีฟูตรงกับแคว้นเซลิยง มีเมืองในอาณาจกัตั้งแต่เมืองเซลิยงลงไปถึงเมืองนครศรีธรรมราชและมีเขตแดนตามแนวลุ่มน้ำสุพรรณบุรี-สมุทรสาครเท่านั้น ยังไม่นับรวมลุ่มน้ำเจ้าพระยา ; ธิดา สาระยา เสนอว่าคงจะเป็นเมืองราชบุรี (2528 : 43, 49 เชิงอรธ 24) ; ศรีศักร วัลลิโภคม เสนอว่าอาจเป็นบริเวณนครปฐม หรือแถบลุ่มน้ำเจ้าพระยาตอนบนในเขตสิงห์บุรี ชัยนาทและนครสวรรค์ (2528 ข : 26

ตกอยู่ภายใต้อิทธิพลทางการเมืองและการค้าของอาณาจักรใหญ่ข้างเคียงอย่าง
 พุกามและขอมมาเป็นระยะเวลาอันยาวนาน สาเหตุที่ทำให้แว่นแคว้นในลุ่มน้ำเจ้าพระยา
 สามารถฟื้นตัวทางการเมืองและการค้าจากปฏิกิริยาหลายประการคือ การเสื่อม
 อำนาจของขอมนับตั้งแต่ครั้งหลังของพุทธศตวรรษที่ 18 ทำให้แว่นแคว้นในแถบนี้
 สามารถดำเนินนโยบายทางการเมืองและกิจกรรมทางการค้ากับต่างประเทศได้
 อย่างเป็นอิสระไม่คงผูกพันอยู่กับขอมอีกต่อไปเป็นประการแรก ประการที่สอง
 ต่อมาก็คือการเปลี่ยนแปลงนโยบายทางการเมืองการค้าของจีนในสมัยราชวงศ์ซ่งและ
 ราชวงศ์หยวน ซึ่งสนับสนุนพ่อค้าเอกชนจีนให้เดินเรือมาติดต่อกับเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ออก
 ไปและบริเวณอื่น ๆ โดยตรง อีกทั้งวิทยาการในการเดินเรือและการ
 ค้าเรือก็ได้ได้รับการพัฒนาให้มีความเจริญก้าวหน้ากว่าแต่ก่อนมากมาย มีการใช้เข็ม
 ทิศในการเดินเรือ มีการสร้างแผนที่ดวงดาวและแผนที่เดินเรือ มีการพิมพ์เผยแพร่
 ความรู้เกี่ยวกับกระแสลมและแผนที่ของประเทศต่าง ๆ ขึ้นในประเทศ
 จีน สำเภาจินเป็นสำเภานาคีใหญ่แข็งแรงมีระวางบรรทุกสูงที่สุดในเอเชียสามารถ
 ทนทานต่อพายุไต้ฝุ่นกว่าสำเภอาหรับและอินเดีย ระวางบรรทุกที่เพิ่มมากขึ้นนี้เท่า
 กับการลดค่าใช้จ่ายและความแข็งแรงของเรือรวมตลอดถึงความก้าวหน้าของ
 วิทยาการเดินเรือเหล่านั้นทำให้สามารถลดปฏิกิริยาเสี่ยงในการเดินเรือ (อ้างใน
 อาคม พิศยะและนิธิ เอียวศรีวงศ์ 2527 : 81-82) ดังนั้นอาจกล่าวได้ว่าจาก
 สาเหตุที่กล่าวมานี้ทำให้แว่นแคว้นในลุ่มน้ำเจ้าพระยาสามารถดำเนินการค้าติดต่อกับ
 ประเทศจีนได้สะดวกกว่าแต่ก่อน หลักฐานจากตำนานบ้านเมืองของลุ่มน้ำเจ้า
 พระยาเช่นเรื่องพระเจ้าแสนน้ำผึ้ง (ประชุมพงศาวดารเล่มที่ 1 2506 : 49-56)
 เรื่องพระเจ้าอุทองเป็นโอรสพระเจ้ากรุงจีนได้พาผู้คนอพยพลงเรือมาตั้งกรุงศรี
 อโยธยา (วันวลิต 2519 : 39-40) ในตำนานเมืองนครศรีธรรมราชกล่าวถึง
 สำเภาจินได้เข้ามาบรรทุกไม้ฝางที่เมืองเพชรบุรี (รวมเรื่องเมืองนครศรีธรรมราช
 2505 : 53-54) ตำนานดังกล่าวนี้จะสะท้อนให้เห็นภาพการติดต่อและการค้า
 ระหว่างจีนกับแว่นแคว้นในลุ่มน้ำเจ้าพระยาว่าคงมีอยู่อย่างสม่ำเสมอสอดคล้องกับ
 ความสัมพันธ์ทางการทูตที่เป็นไปอย่างต่อเนื่อง ผลจากการขยายตัวทางการเมืองการค้า
 และการที่บ้านเมืองในแถบนี้สามารถดำเนินกิจกรรมทางการค้าได้อย่างอิสระ
 ทำให้บ้านเมืองในแถบลุ่มน้ำเจ้าพระยามีความรุ่งเรืองและมั่งคั่งทางเศรษฐกิจ

มากขึ้นกว่าแต่ก่อน การขยายตัวทางการค้าหมายถึงปริมาณและชนิดของสินค้ามี
 เพิ่มมากขึ้นด้วย โดยเฉพาะสินค้าป่าต่าง ๆ มีอย่างอุดมสมบูรณ์ในดินแดนตอนในที่
 อยู่ลึกเข้าไป ทั้งนั้นบรรดาเมืองท่าหรือแคว้นต่าง ๆ ที่ตั้งอยู่ริมทะเลจึงพยายาม
 ขยายเครือข่ายการติดต่อการค้ารวมทั้งการขยายอำนาจเข้าไปควบคุมดินแดนตอนใน
 รวมทั้งสู่เมืองท่าริมทะเลอื่น ๆ ด้วยกัน ทั้งนี้เพื่อเป็นการเรียกเก็บส่วยซึ่งเป็น
 สินค้าป่าต่าง ๆ ให้ได้ปริมาณมากเพื่อเป็นสินค้าออก สำหรับสินค้าเขาก็คือพวก
 เครื่องเคลือบ แพร ไหม ซึ่งเป็นสินค้าฟุ่มเฟือยสำหรับชนชั้นหน้าหรือชนชั้นปกครอง
 การขยายอำนาจรัฐ เพื่อเข้าไปควบคุมดินแดนตอนในที่อยู่ลึกเข้าไปมีความสำคัญอย่าง
 ยิ่งต่อชนชั้นหน้าที่จะยึดเอาความได้เปรียบในการค้าเป็นการขยายเครือข่ายทางการ
 คานี้สร้างความมั่งคั่งทาง เศรษฐกิจ เพื่อเป็นพื้นฐานสำคัญในการขยายอำนาจทาง
 การปกครองในระยะต่อมา

ในท่ามกลางความเปลี่ยนแปลงทาง เศรษฐกิจและการเมืองที่ดำเนินอยู่
 ในระยะนี้ ในบริเวณตอนล่างของลุ่มน้ำเจ้าพระยาโดยเฉพาะบริเวณที่เป็นที่ตั้ง
 ของกรุงศรีอยุธยาในระยะต่อมานั้น ใ้มีความรุ่งเรืองทาง เศรษฐกิจขึ้นมาทั้งนี้
 เนื่องจากว่าเป็นบริเวณที่มีความอุดมสมบูรณ์เหมาะสมกับการเพาะปลูกข้าวอันเป็น
 พื้นฐานทาง เศรษฐกิจที่สำคัญและยังเป็นที่ยึดกุมของลุ่มน้ำใหญ่หลายสายซึ่งไหลมาจาก
 ทางเหนือลึกเข้าไปในดินแดนตอนใน ซึ่งใช้เป็นเส้นทางคมนาคมติดต่อค้าขายกับ
 บ้านเมืองที่อยู่ลึกเข้าไปไ้สะดวก ขณะเดียวกันก็ตั้งอยู่ไม่ไกลจากฝั่งทะเลมาก
 นัก จึงสามารถค้าเป็นการค้ากับต่างประเทศภายนอกไ้สะดวก และยังทำหน้าที่
 เป็นพอดกลางในการติดต่อค้าขายระหว่างพอดต่างชาติกับบ้านเมืองต่าง ๆ
 ที่อยู่ภายในหรือทำหน้าที่เป็นพอดกลางติดต่อระหว่างพอดชาวต่างประเทศ
 ด้วยกันเอง เช่น จีน อินเดีย อาหรับ เป็นต้น ด้วยเหตุนี้ชุมชนที่ตั้งอยู่ในบริเวณ
 ดังกล่าวข้างต้นนี้จึงไ้กลายเป็นศูนย์กลางการค้าที่สำคัญแห่งหนึ่งและเชื่อกันว่า
 เป็นเมืองอโยธยา โดยตั้งตัวเมืองอยู่ทางฝั่งตะวันออกของเกาะเมือง (ศรีศักร
 วัลลิโภคม 2524 : 30-36) เมืองอโยธยานี้ไ้ตั้งถิ่นฐานมาจากเมืองละโว้เล็กน้อย
 ซึ่งเมืองละโว้หรือลพบุรีเป็นเมืองศูนย์กลางสำคัญของบริเวณลุ่มน้ำเจ้าพระยาฝั่ง
 ตะวันออกและเป็นศูนย์กลางของแคว้นที่ปรากฏในหลักฐานจีนว่า หลอหู่ หรือละโว้
 นั้นเอง ในตำนานชนบรมของลาวเรียกชื่อเมืองละโว้และอโยธยารวมกันว่า

"ละโว้โยทธิยา" (ประชุมพงศาวดารเล่มที่ 43 2512 : 279) ในชินกาลมาลี
 ปกรณ์ กล่าวว่า "พระเจ้ารามาริบทิกษัตริย์แห่งอโยชนปุระ เสก้จมาจากแคว้น
 กัมโพช" (ชินกาลมาลีปกรณ์ 2501 : 102) ในพระราชพงศาวดารฯ ฉบับบริติช
 มิวเซียมกล่าวว่า พระเจ้าอุทองมาตั้งราชธานี ณ กัมโพชประเทศ (พระราช
 พงศาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับบริติชมิวเซียม 2507 : 19) ดังนั้นคำว่า "กัมโพช"
 คือชื่อรัฐ ส่วนคำว่า "อโยชนปุระ" คือชื่อเมือง (* Vickery 1977 A : 378)
 แต่อย่างไรก็ตามความรุ่งเรืองมั่งคั่งของอโยชนปุระไม่น่าที่จะเกิดขึ้นก่อนปลายพุทธ
 ศตวรรษที่ 18 ทั้งนี้เพราะในจารึกพระชนรค์ของพระเจ้าชัยวรมันที่ 7 ไก่ระบุชื่อ
 เมืองในกลุ่มน้ำเจ้าพระยาในขณะนั้นไว้หลายเมือง เช่น เมืองสุพรรณบุรี เพชรบุรี
 ราชบุรี เป็นต้น โดยไม่ปรากฏชื่อของเมืองอโยชนปุระเลย แสดงว่าอโยชนปุระใน
 หน้านั้นยังไม่ได้เป็นเมืองสำคัญทางการค้าของกลุ่มน้ำเจ้าพระยาในหน้านั้น บางที
 อโยชนปุระในสมัยนี้อาจเป็นเพียงชุมชนหรือเมืองการค้าเล็ก ๆ และเป็นเมืองหน้าด่าน
 ของเมืองละโว้ดังพระวินิจฉัยของสมเด็จพระยาเจ้าบรมราชานุภาพก็ได้เป็นได้
 ต่อมาจึงค่อย ๆ เจริญเติบโตรุ่งเรืองทางการค้าเพิ่มมากขึ้น (สมเด็จพระยา
 เจ้าบรมราชานุภาพ 2490 : 47) เนื่องจากความเหมาะสมของทำเลที่ตั้งและ

* Vickery ได้ทำการวิเคราะห์ถึงพัฒนาการและการคลี่คลายของคำ
 ว่า "กัมโพช" และ "กัมพูชา" ไว้อย่างละเอียด เนื่องจากสองคำนี้มีความแตกต่าง
 กัน โดยคำว่า "กัมโพช" ไซ่เรียกดินแดนในแถบกลุ่มน้ำเจ้าพระยา ส่วนคำว่า
 "กัมพูชา" ไซ่เรียกประเทศเขมร แต่เนื่องจากเข้าใจกันว่าทั้งสองคำใช้ในความ
 หมายถึงประเทศเขมรหรืออาณาจักรขอมสมัยเมืองพระนคร ทำให้มีการตีความ
 เอกสารเบียงเบนไป คำว่า "กัมโพช" มีคนเคามาจากวรรณคดีอินเดียและแพร่
 เข้ามาในพม่า ไทยใหญ่ ลานนาและบริเวณกลุ่มน้ำเจ้าพระยา เอกสารท้องถิ่นของ
 บริเวณดังกล่าวมักจะปรากฏคำว่ากัมโพชนี้ กัมโพชในเอกสารเหล่านี้จึงเปลี่ยนแปลง
 แปลงเคลื่อนที่แตกต่างกันไปโดยอยู่ในบริเวณต่าง ๆ ตามความเข้าใจของแต่ละ
 ท้องถิ่น โปรดพิจารณารายละเอียดใน Vickery (1977 A : 369-381)

ความอุดมสมบูรณ์ของพื้นที่ที่สามารถใช้เพาะปลูกข้าวได้ เมื่อทำการกีดกั้นค้าขายกับจีนเพิ่มมากขึ้นทำให้เมืองนี้เติบโตกลายเป็นที่ประชุมการค้าขายที่สำคัญแห่งหนึ่งในลุ่มน้ำเจ้าพระยา หลักฐานจากพงศาวดารฯ ฉบับหลวงประเสริฐฯ ที่กล่าวถึง "สถาปนาพระพุทธเจ้า เจ้าแห่งเชิง" ที่วัดพนัญเชิงในปีพ.ศ. 1867 (ประชุมพงศาวดารเล่ม 1 2506 : 130) ซึ่งก่อนการสถาปนารุงศรีอยุธยา 26 ปี น่าจะเป็นการแสดงให้เห็นว่าบ้านเมืองในแถบนี้มีคนอาศัยอยู่กันมากพอสมควรและมีความรุ่งเรืองพอที่จะหล่อพระพุทธรูปขนาดใหญ่ถึงกล่าวได้ หากแต่ว่าก่อนพ.ศ. 1893 มีหลักฐานทางโบราณคดีที่ส่อว่าเมืองอโยธยาได้ทรุดโทรมลงจนเกือบเป็นเมืองร้าง โดยไม่มีหลักฐานใดบ่งบอกไว้อย่างชัดเจนว่าเหตุใดจึงเป็นเช่นนั้น (ศรีศักร วัลลิโภคม 2524 : 50-53) แต่อย่างไรก็ตามภายหลังจากการสถาปนารุงศรีอยุธยาขึ้นในบริเวณนี้ เมืองนี้ก็ไค้กลับมารุ่งเรืองมั่งคั่งยิ่งขึ้นกว่าแต่ก่อนและกลายเป็นศูนย์กลางแห่งอาณาจักร ที่ไ้รวมบ้านเมืองแคว้นแคว้นในลุ่มน้ำเจ้าพระยาให้รวมกันเป็นอาณาจักรเดียวกันได้เป็นครั้งแรกในประวัติศาสตร์ของดินแดนส่วนนี้

ลักษณะของการขยายตัวทางการติดต่อและการค้าระหว่างภูมิภาคมีผลสำคัญต่อดินแดนลุ่มน้ำเจ้าพระยาในลักษณะสำคัญ 2 ประการคือ ประการแรกทำให้บ้านเมืองในแถบนี้รุ่งเรืองและมั่งคั่งขึ้น อันจะเป็นพื้นฐานสำคัญที่จะก่อให้เกิดความเปลี่ยนแปลงขึ้นในสังคม โดยเฉพาะในเรื่องความแตกต่างทางเศรษฐกิจยอมทำให้คนในสังคมมีฐานะและการดำเนินชีวิตทางสังคมที่ต่างกันควย ยังผลให้พัฒนาการทางวัฒนธรรมแยกห่างออกจากกัน ก่อให้สังคมเกิดการแบ่งเป็นชนชั้นต่าง ๆ ขึ้นอย่างชัดเจน สำหรับประการที่สองเป็นเรื่องของการแลกเปลี่ยนและรับวัฒนธรรมระหว่างกัน แต่วัฒนธรรมจากภายนอกภูมิภาคไม่ว่าจะเป็นวัฒนธรรมอินเดียหรือจีน ล้วนแล้วแต่เป็นวัฒนธรรมที่ไ้พัฒนาการในระดับขั้นที่สูงและซับซ้อนกว่าวัฒนธรรมพื้นเมือง ทำให้วัฒนธรรมจากภายนอกโดยเฉพาะวัฒนธรรมอินเดียไ้แพร่หลายและมีอิทธิพลอย่างมากต่อดินแดนลุ่มน้ำเจ้าพระยาและส่วนใหญ่ของเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ที่สำคัญคือ พุทธศาสนา ฮินดูหรือพราหมณ์ การเมืองการปกครอง อักษรศาสตร์ เช่น ตัวอักษร ภาษาและวรรณคดี เห็นไ้ชัดเจนว่าเป็น

วัฒนธรรมที่เกี่ยวข้องของกับกษัตริย์และราชสำนักที่เกี่ยวข้องกับประชาชนน้อยมาก (ฮอลส์ 2522 : 23) วัฒนธรรมชั้นสูงเหล่านี้จะช่วยเสริมฐานะและอำนาจของกลุ่มผู้นำหรือผู้ปกครอง และทำให้วัฒนธรรมของคนในสังคมมีความแตกต่างและแยกห่างกัน ชัดเจน

อิทธิพลวัฒนธรรมอันเกี่ยวเนื่องในกันต่าง ๆ ปรากฏเด่นชัดในหมู่มชนชั้นสูงหรือชนชั้นปกครองมากกว่าประชาชนทั่วไป วัฒนธรรมเดิมของชาวพื้นเมืองเกี่ยวกับผู้นำที่เป็นใหญ่และมีฤทธิ์อำนาจ (Big men or Men of power) เป็นที่ยอมรับ และมีบทบาทอย่างมากต่อสังคมหรือชุมชน การขยายตัวของเครือข่ายการติดต่อและการค้าของชุมชน ทำให้ผู้นำหรือผู้เป็นหัวหน้ามีความจำเป็นที่จะต้องรักษาสถานภาพของคนไว้ให้มั่นคง วัฒนธรรมบางลักษณะของอันเกี่ยว เช่นคติความเชื่อและพิธีกรรม พราหมณ์ รูปแบบการจัดการปกครองและการบริหาร เป็นต้น ล้วนแล้วแต่เอื้ออำนวยต่อการสร้างระบบความภักดีของประชาชนใหม่ต่อผู้นำ อันเป็นรากฐานในการดำรงไว้ซึ่งสถานะของความเป็นผู้นำที่ควบคุมผลประโยชน์จากเครือข่ายการติดต่อและการค้าทำให้ผู้นำมีความมั่งคั่งทางเศรษฐกิจและมีสถานะทางสังคมที่มั่นคง ด้วยเหตุนี้ ความแตกต่างระหว่างคนในสังคมโคปรากฏให้เห็นอย่างชัดเจน โดยแยกเป็นชนชั้นนำหรือชนชั้นปกครองซึ่งประกอบด้วยผู้นำ ครอบครัวและวงศ์วานและกลุ่มคนที่อยู่ใกล้ชิดแวดล้อมอาจเป็นเพื่อนและบริวาร ซึ่งคนสองกลุ่มหลังนี้จะกลายเป็นกลุ่มบุคคลที่ปฏิบัติหน้าที่ต่าง ๆ ให้กับผู้นำ และต่อมาจะคลี่คลายมาเป็นชนชั้นที่เรียกว่า "ขุนนาง" ในสมัยต่อมาภายหลัง สำหรับคนส่วนใหญ่ของสังคมจะกลายเป็นชนชั้นที่ถูกปกครองหรือสามัญชนทั่วไป กลุ่มชนชั้นนำหรือชนชั้นปกครองเป็นกลุ่มที่รู้หนังสือ ไคเรียนรู้อุปนิสัยวิทยาการจากภายนอก อีกทั้งมีนักปราชญ์จากภายนอกเข้ามาเป็นที่ปรึกษาและสร้างเสริมความสำคัญให้ ผลที่ตามมาคือ เกิดสถาบันกษัตริย์และลักษณะการปกครอง ตลอดจนประเพณีพิธีกรรมในระบบความเชื่อที่ได้รับอิทธิพลจากอันเกี่ยว (ศรีศักร วัลลิโภคม 2527 : 14) สำหรับสามัญชนทั่วไปแล้ว ก็ยังคงดำรงชีวิตทางสังคมในแบบเดิมด้วยการประกอบอาชีพทางการเกษตรกรรม เช่นการทำไร่ทำนา และยังคงยึดมั่นอยู่กับคติความเชื่อในเรื่องผีวิญญาณต่าง ๆ ตลอดจนการอบรมเลี้ยงดูเด็กก็เป็นไปตามประเพณีที่สืบทอดกันมา

อาจกล่าวได้ว่าระยะที่เครือข่ายของการติดต่อและการค้าขยายออกไป
ครอบคลุมภูมิภาคที่ไกลออกไป คือมีการติดต่อกับชาวอินเดียน จีน และตะวันออกกลาง
จึงทำให้วัฒนธรรมภายนอกโดยเฉพาะวัฒนธรรมอินเดียนหลังไหลตามกระแสของการ
ติดต่อและการค้า ซึ่งวัฒนธรรมอินเดียนมีลักษณะที่แตกต่างกับวัฒนธรรมพื้นเมือง เกิม
ทั้งในสาระและรูปแบบ ดังนั้นวัฒนธรรมภายนอก (อินเดียน) จึงต่างกับมากกับ
วัฒนธรรมของพื้นเมือง การที่สังคมพื้นเมืองโดยเฉพาะพวกชนชั้นนายอมรับเอา
วัฒนธรรมภายนอกที่มีความแตกต่างกันเข้ามาปฏิบัติ เช่นนี้ถือได้ว่าเป็นรากฐานเบื้องต้น
ที่ทำให้วัฒนธรรมภายในสังคมพื้นเมืองปรากฏความแตกต่างและแยกต่างกันอย่าง
ชัดเจน การที่สังคมมีการแบ่งแยกทางสังคมเกิดเป็นชนชั้นปกครองและชนชั้นภาย
ใต้ปกครองหรือสามัญชน ยังมีปัจจัยอื่น ๆ ประการแรก ความสามารถและโอกาส
ในการติดต่อและการรับวัฒนธรรมของชนชั้นนายอมมีมากกว่าสามัญชน ประการ
ที่สอง ความต้องการรักษาสถานะดั้งเดิมของชนชั้นผู้นำทำให้มีการยอมรับเอา
วัฒนธรรมภายนอกที่สามารถเสริมหนุนความมั่นคงให้กับสถานภาพของชนชั้นผู้นำเอง
จึงพยายามที่จะปลูกฝังวัฒนธรรมที่มี "คุณค่า" (ค่านิยม) เหล่านี้ให้เป็นที่ยอมรับ
ของคนส่วนใหญ่ของสังคม ควบคู่การปรับเปลี่ยนวัฒนธรรมภายนอกนี้ให้มีความ
สอดคล้องและกลมกลืนกับคติความเชื่อในวัฒนธรรมเกิม ยังผลให้สังคมเกิดการ
ยอมรับฐานะทางสังคมที่เหนือกว่าของชนชั้นปกครอง รวมตลอดไปถึงการใช้ชีวิต
ทางสังคมที่แตกต่างกันมากด้วย ประการที่สาม เงื่อนไขและภาวะผูกพันที่ชนชั้นนำ
ได้สร้างขึ้นมาโดยเฉพาะการสร้างกลไกทางการปกครองและการบริหารเพื่อ
ควบคุมคนส่วนใหญ่ของสังคมให้ประพฤติปฏิบัติตามกฎเกณฑ์และหน้าที่ทั้งต่อสังคม
และต่อชนชั้นผู้นำ โดยที่ชนชั้นนำจะคอย ๆ คลี่คลายและแยกตัวออกมาจากคนส่วนใหญ่
ของสังคมและกลายเป็นชนชั้นปกครองซึ่งจะมีลักษณะของการดำเนินชีวิตทาง
สังคมที่เป็นเฉพาะของคนผลประโยชน์ชนชั้นปกครองจะต้องสงวนและรักษาไว้
และการที่ชนชั้นปกครองสามารถควบคุมเครือข่ายในการติดต่อและการค้าไม่ว่าจะ
เป็นเรื่องของวัฒนธรรมหรือผลประโยชน์ทางเศรษฐกิจจึงถูกคัดทอนและส่งผ่าน
จากชนชั้นปกครองลงสู่ประชาชน

ลักษณะสังคมสมัยอยุธยา

สังคมอยุธยา เป็นสังคมเกษตรกรรม ที่กินจึง เป็นปัจจัยการผลิตที่สำคัญที่สุดประการหนึ่ง แต่เนื่องจากบริเวณลุ่มน้ำเจ้าพระยาเป็นที่ราบลุ่มกว้างใหญ่ ที่กินรกร้างว่างเปล่ายังมีเป็นอันมาก ประชากรในแถบนี้ยัง เขาบางอยู่มาก จึงจะเห็นได้ว่าแม้แต่ในคอนปลายอยุธยา ลาลูแบร์ (La Loubère) ก็ประมาณจำนวนพลเมืองของอยุธยามีเพียง 1,900,000 คน (2510 : 47) นอกจากนี้การที่อยุธยาทำสงครามกับรัฐเพื่อนบ้าน มักจะมีการกวาดต้อนผู้คนเป็นจำนวนมาก เขาไปอยู่ในเขตแดนของอยุธยา บางครั้งประเทศเพื่อนบ้านก็เข้ามา กวาดต้อนผู้คนกลับคืนไปเช่นเดียวกัน ลักษณะเช่นนี้ทำให้หมู่บ้านทั้งหลายมักถูกยึดรวม เขาไปอยู่ในเขตแดนของฝ่ายชนะ ในที่สุดพลเมืองเหล่านั้นก็จะถูกกลืนหาย เขาไปเป็นพลเมืองของประเทศชนะด้วย (ม.ร.ว.อศิน รพีพัฒน์ 2518 : 38) จุดมุ่งหมายสำคัญประการหนึ่งของการทำสงครามเป็นเรื่องของการกวาดต้อนผู้คนพลเมืองของรัฐอื่นเข้ามาเป็นแรงงาน การจักระเบียบสังคมจึงมีความมุ่งหมายที่จะควบคุมและใช้ประโยชน์แรงงานของประชากร (ทั้งที่เป็นประชากรเดิมและที่ถูกกวาดต้อนมา) หลักฐานจากศิลาจารึกหลักที่หนึ่ง ในแง่หนึ่งของอาณาจักรสุโขทัย มีความสุข ความอุดมสมบูรณ์ "ในนามีปลา ในนามีข้าว" แต่คู่อีกแห่งหนึ่งก็เป็นการโฆษณา เหตุที่ต้องโฆษณาก็เพราะว่าต้องการให้คนมาตั้งหลักแหล่ง แสดงให้เห็นถึงความสำคัญองแรงงานคนต่อการปกครองและเศรษฐกิจ (อ้างในศุภรัตน์ เลิศพาณิชย์กุล 2519 : 27) ในพระอัยการกฤษฎีกอันเป็นกฎหมายเก่าของอยุธยาบัญญัติว่า "อนึ่งป่าคงทุ่งว่างร้างเหร หาอยู่ท่ามาหากินมิได้ แลผู้ใดชักชวนราษฎร ให้เข้ามาท่ามาหากิน เอาส่วยส่งอากรอนขึ้นพระคลัง ม้านานเปนลหุ" (กฎหมายตราสามดวง เล่ม 4 2504 : 154) ในพระอัยการเบ็คเสร์จ "ถ้าที่นอกเมืองหลวงอันเป็นแวนแคว้นกรุงศรีอยุธยา ไซ้ที่ราษฎร อย่าให้ซื้อขายแก่กัน อย่าละไว้ให้เปนท่าเนเปลา แลให้นายบ้านนายอำเภอ รอยแขวงแลนายอากรจักคน เขาอยู่ในที่นั้น" (กฎหมายตราสามดวง เล่ม 3 2506 : 117) ขอความในกฎหมายทั้งสองบทดังกล่าวข้างค่นนี้ เป็นการชักชวนให้ผู้คนอพยพมาตั้งถิ่นฐานในอาณาจักร คุ้มเหตุนี้เองจึงกล่าวได้ว่า ความต้องการกำลังคนเป็นปัจจัยสำคัญที่มีอิทธิพลอย่างมากในการจักระเบียบสังคมอยุธยา

1. ระบบไฟร; การขยายอำนาจของ เมืองหลวง

ระบบไฟร-ระบบศักดินา เป็นองค์ประกอบที่สำคัญมากของการจักระเบียบสังคมสมัยอยุธยา ระบบไฟรเป็นระบบการควบคุมกำลังคนและการเกณฑ์แรงงาน ซึ่งแรงงานมีความสำคัญมากในฐานะเป็นรากฐานของสังคมไม่ว่าจะเป็นด้านการผลิตอันเป็นพื้นฐานทาง เศรษฐกิจของอยุธยา หรือทางด้านการทหารอันเป็นพื้นฐานความมั่นคงทางการเมือง ส่วนระบบศักดินาเป็นระบบที่จำแนกฐานะทางสังคม หน้าที่ ยศ ตำแหน่ง ความรับผิดชอบ สิทธิพึงมี และทรัพย์สินของบุคคล ทั้งระบบไฟรและระบบศักดินา มิได้แยกต่างหากจากกัน แต่เป็นระบบที่เอื้ออำนวยและมีความสอดคล้องซึ่งกันและกันในการกำหนดรูปแบบความสัมพันธ์ การจักระเบียบ และกำหนดสถานะและบทบาทของกลุ่มคนต่าง ๆ ในสังคมอยุธยา

ระบบไฟร คำว่าไฟรนั้น ปรากฏ

ว่ามีใช้อยู่ในสังคมของชนเผ่าไทยทั่วไป ในพจนานุกรมอาหม มีคำว่า "ไฟ" (phai) หมายถึง คนแข็งแรง พวกไทยใหญ่ใช้คำว่า "ไฟ" (phai) เช่นเดียวกันแต่ใช้ในความหมายว่า เป็นคนในสังกัดของเจ้า ในหมู่พวกไทยขาว เรียกว่า "เบย์" (pay) หมายถึงประชาชนพลเมือง ตรงข้ามกับ พวกขุนนางข้าราชการ (Terweil 1982 : 23) "เบย์" (pay) ในสังคมดั้งเดิมจะต้องเป็นคนไท (ไต) เท่านั้น Pay ใคสิทธิในการเข้าร่วมประชุมทางสังคมและศาสนาและเป็นผู้ผลิตกลุ่มใหญ่ของสังคม มีสิทธิไคส่วนแบ่งท่ามาหากินในนารวมของเมืองและเก็บเกี่ยวผลประโยชน์จากพืชผลและสัตว์ในอาณาเขตของเมือง ยกเว้นผลผลิตบางอย่างซึ่งสงวนไว้ให้ ท้าว ต้องเป็นแรงงานเกณฑ์ในยามปกติ มีสิทธิถืออาวุธในยามศึกสงคราม การไปรบไม่เพียงแต่เป็นพันธะทางทหารเท่านั้น หากยังเป็นสิทธิของสามัญชนที่เป็นไทแก่ตัว ทั้งนี้เพราะผู้เป็นทาสไม่ว่าจะพูดภาษาไทย-ไต หรือไมก็ตามถูกกีดกันจากบทบาททางทหารโดยสิ้นเชิง (คอนโคมินัส 2524 : 31) ในสังคมสืบสองบันนา พวกไฟรเมืองหรือไคเมือง เป็นพวกไทยลื้อ นอกจากหาไรทำนายนที่กินที่ไครับการแบ่งบันแล้ว ยังมีหน้าที่ที่จะต้องเสียภาษีให้แก่รัฐในรูปต่าง ๆ และถูกเรียกเกณฑ์แรงงาน และหน้าที่สำคัญที่สงวนไว้สำหรับพวกไคเมืองหรือ

ไพร่เมือง ก็คือ การเป็นทหารไปทำสงคราม พวกทหารที่เรียกว่า "คนเลื่อนเจ้า" แม้จะมีสิทธิและหน้าที่ต่าง ๆ ใกล้เคียงกับ ไพร่เมือง แต่เรื่องการทหารแล้วถูกกีดกันเช่นเดียวกัน (ฉัชชา เลหาศรีนาถ 2527 : 41-47) ในสังคมอาหม พวกไฟ (phai) หรือเรียกอีกชื่อหนึ่งว่า "ปายิก" (paik) เป็นสามัญชนส่วนใหญ่ของสังคม ตามตำนานเนนย้าไห้เห็นว่า ในระยะแรกพวกไฟ หรือปายิกนี้เป็นได้เฉพาะคนโคเท่านั้น ต่อมาเมื่ออาหมขยายตัวเป็นรัฐอาณาจักร ชนพื้นเมืองบางพวกก็อ่อนน้อม บางพวกก็ถูกจับเป็นเชลย และคนโคที่เป็นสามัญชนก็ได้มีการติดต่อกับชนพื้นเมืองอื่น ๆ ของรัฐอัสสัม ในสมัยหลังจึงขยายรวมเอาพวกชายพื้นเมืองบางเผ่าเข้ามาเป็น "ไฟ" ด้วย เหตุผลอีกประการหนึ่ง คือ รัฐต้องการแรงงานเพิ่มขึ้นด้วย "ไฟ" หรือปายิกนี้เป็นสามัญชนที่เป็นผู้ทำหน้าที่ทาง เศรษฐกิจและเป็นแรงงานให้กับรัฐในยามปกติ และต้องเป็นทหารในยามสงคราม ต้องเสียภาษี ใ้รับแบงมันที่นำไปเพาะปลูก ใ้รับที่กินสำหรับอยู่อาศัย (Gait 1926: 299-246)

สำหรับในลันนาและสุโขทัย ลักษณะของไพร่คล้ายกับชนเผ่าไทยอื่น ๆ ที่กล่าวมาแล้ว แต่ดูเหมือนไม่มีหลักฐานบ่งชี้ชัดว่า ไพร่ ในสังคมลันนาและสุโขทัย จะต้องเป็นคนโค-โคเท่านั้น

แต่อย่างไรก็ตามก็น่าเชื่อว่า ไพร่ในสังคมไทยดั้งเดิมสงวนไว้สำหรับชนเผ่าไทยเท่านั้นชนพื้นเมืองอื่น ๆ ถูกกีดกันออกไป จนกระทั่งภายหลังเมื่อสังคมของชนเผ่าไทยบางกลุ่มโคขยายตัวเป็นรัฐหรือรัฐอาณาจักรแล้ว ทั้งกรณีของสังคมอาหม และน่าจะรวมทั้งสังคมลันนา และสุโขทัย เพราะลักษณะของสังคมทั้งสองนี้ถือได้ว่ามีลักษณะของการเป็นสังคมรัฐแล้ว เพื่อตอบสนองของการขยายตัวของสังคมการเป็น ไพร่ จึงครอบคลุมถึงชนพื้นเมืองกลุ่มอื่น ๆ ด้วย และที่สำคัญอีกประการหนึ่ง ในบริเวณลันนาและสุโขทัย ชนพื้นเมืองมีความเจริญรุ่งเรืองทางวัฒนธรรมและการเมืองจนถึงขั้นเป็นรัฐแล้ว เช่น รัฐหริภุญชัย ในเขตลุ่มน้ำปิง ส่วนในเขตสุโขทัยก็มีร่องรอยของผู้นำคันทินและศิลปกรรมที่ใ้รับอิทธิพลจากอาณาจักรขอมมาค่อน

เมื่อเข้าสู่สมัยอยุธยา สถานะของไพร่ก็เปลี่ยนแปลงไป เนื่องจากสังคมอยุธยาไม่ใช่สังคมเมืองที่เป็นลักษณะเหมือนหมู่บ้านชนาคใหญ่ เหมือนอย่างกับสังคมไทยบนที่ราบระหว่างหุบเขาทางเหนือ แต่สังคมอยุธยาเป็นสังคมรัฐ

อาณาจักรที่ไคมีการจัดระเบียบทางสังคม การปกครอง วัฒนธรรม ศาสนาและเศรษฐกิจที่ซับซ้อนและเป็นระบบอยู่ในระดับหนึ่ง อุษยามีประชากรที่ประกอบด้วยหลายเหล่าหลายพวกเพราะเป็นอาณาจักรที่ติดต่อกับต่างประเทศโดยตรง จึงจำเป็นต้องสร้างระเบียบที่รัดกุมควบคุมประชากรที่หลากหลายเหล่านี้ ให้อยู่ร่วมกันได้อย่างสงบ อีกทั้งบริเวณลุ่มน้ำเจ้าพระยา ก็เป็นที่ราบลุ่มกว้างใหญ่และอุดมสมบูรณ์ เมื่อเทียบกับจำนวนประชากรแล้ว ที่กินที่จะใช้ในการเพาะปลูกยังมีอีกมาก ดังนั้นเรื่องของกำลังคนจึงเป็นเรื่องที่สำคัญมากกว่า จึงจะเห็นได้ว่า ในระยะ 200 ปีแรกของอุษยา กษัตริย์อุษยาไคทำสงครามรุกรบเข้าไปยังแว่นแคว้นต่าง ๆ โดยรอบทั้งเขมร สุโขทัย ลานนา คาบสมุทรมลายู และมอญตอนไค จุดประสงค์ของสงครามก็คือการกวาดต้อนผู้คนจากรัฐอื่นมาเป็นประชากรหรือแรงงานของตน ดังนั้นอุษยาจึงน่าที่จะมีการจัดระเบียบการปกครองและการควบคุมกำลังคนที่มีประสิทธิภาพและรัดกุมในระดับหนึ่งมีเช่นนั้นอุษยาคงไม่สามารถรุกรบเข้าไปในอาณาจักรของรัฐต่าง ๆ ได้อย่างต่อเนื่องเช่นนี้ สมเด็จพระยาคำรงราชานุภาพทรงสันนิษฐานว่า " ชาวกรุงศรีอยุธยาครั้งนั้น เห็นจะไคแบบอย่างทั้งวิธีการทหารและพลเรือนของขอมพิจารณาเปรียบเทียบกับของไทย เลือกรรเอาที่ที่ทั้ง 2 ฝ่ายปรับปรุประสมกันเป็นวิธีการของชาวอุษยาจึงสามารถรบพุ่งเอาชัยชนะไคทั้งพวกขอมและไทยพวกอื่น ๆ " (ประชุมพงศาวดารเล่ม 14 2507 : 45) เมื่อพิจารณาลักษณะของการควบคุมกำลังคนของอุษยาที่ปรากฏในสมัยหลัง ๆ กับของชนเผ่าไทยต่าง ๆ ข้างบนแล้ว มีลักษณะเดียวกันคือ จัดไพร่เขาเป็นหมวดหมู่ เป็นจำนวน สิบ ร้อย พัน หมื่น แสน เช่นเดียวกัน ในพระอัยการอาญาหลวง บทที่ 138 ระบุถึงตำแหน่งหัวหมื่น หัวพัน หัวปาก หัวสิบ (กฎหมายตราสามดวง เล่ม 4 2505 : 94-95) เห็นไคชัดว่ามีลักษณะเป็นการควบคุมที่ขึ้นอยู่กับเจ้าหมู่หรือหัวหน้าค้ำค้ำชั้น ในระยะต่อมาจึงเกิดมีการควบคุมคนแบบกรมชั้น ซึ่งมีความรัดกุมและซับซ้อนมากขึ้นกว่าแบบเดิม

กรุงศรีอยุธยาตั้งขึ้นมาแล้วในฐานะศูนย์กลางอำนาจของลุ่มน้ำเจ้าพระยา การจัดระเบียบทางการปกครองและสังคมที่เข้มงวดเน่นอำนาจของกษัตริย์ที่เมืองหลวงเป็นสิ่งที่จำเป็นสำหรับอาณาจักรใหญ่ การจัดระเบียบทางสังคมโดยผ่าน

ระบบการควบคุมกำลังคนหรือไฟ เพื่อสะดวกในการเรียกเกณฑ์ในเวลาฉุกเฉิน หรือต้องการ การกำหนดวิธีการควบคุมไฟให้อยู่ร่วมกันเป็นหมวดหมู่จึง เป็นความ จำเป็นพื้นฐาน เพราะเป็นวิธีที่จะสร้างความเป็นปึกแผ่น ความแน่นอน ความมี ระเบียบให้กับอาคารจักรไคในเวลาอันรวดเร็ว การควบคุมไฟแบบให้ขึ้นต่อเจ้า หมุ่ตามลำดับชั้นแบบเกม ซึ่งเน้นความสัมพันธ์ระหว่างบุคคล คือ เจ้าหมู่กับลูกหมุ่ ตามลำดับชั้นสูงขึ้นไป เป็น หัวสปี หัวปาก (รอย) หัวหมื่น จนถึงเจ้าหมู่สูงสุดก็คือ เจ้าเมือง ถ้าเป็นเมืองเล็ก ๆ ความสัมพันธ์ระหว่างเจ้าเมืองกับลูกหมุ่ที่เป็นไฟร นำจะมีความใกล้ชิดกันมากกว่า เจ้าเมืองและลูกหมุ่ที่อยู่ในเมืองใหญ่ ซึ่งความ สัมพันธ์ย่อมมีระยะห่างกันมากขึ้นกว่าเกม เมื่ออาคารจักรก่อตั้งขึ้น ความสัมพันธ์ ระหว่าง เมืองหลวงกับเมืองในอาคารจักรเปลี่ยนรูปไป โดยเมืองหลวงพยายาม เข้าไปมีอำนาจเหนือ เมืองต่าง ๆ ควบการเข้ามาควบคุมแรงงานของประชาชน ในหัวเมืองต่าง ๆ ควบการใช้กำลังบังคับหรืออาศัยถาวรกลมกลืนจัดการให้กลุ่ม บุคคลที่เป็นเจ้าหมู่ในระดับต่าง ๆ เข้ามาไว้ในระบบการบริหารการปกครองที่มี ศูนย์กลางอยู่ที่เมืองหลวง

ตามที่กล่าวมาแล้วว่าบ้านเมืองในแถบลุ่มน้ำเจ้าพระยามีลักษณะ เป็น สังคมรัฐ ควบการจักรระเบียบของการปกครองไว้ในระดับหนึ่ง ก่อนหน้าการก่อตั้ง อยุรยาแล้ว เช่นหน่วยการปกครองที่เรียกว่า จตุสมภ เป็นที่แพร่หลายอยู่ทั่วไป อีกทั้งการเข้ามามีอำนาจของอาณาจักรขอมเป็นระยะ ๆ ระหว่างพุทธศตวรรษที่ 16-18 ทำให้อิทธิพลทางการปกครองของขอม ซึ่งมีลักษณะของการรวมศูนย์อำนาจ ในระดับสูง คงมีผลต่อการทำให้ บรรดาผู้ปกครองแคว้นแคว้นในลุ่มน้ำเจ้าพระยา คงจะใค้นำเอารูปแบบทางการปกครองที่มีการแบ่งหน่วยราชการออกเป็นกรม เพื่อปฏิบัติหน้าที่ในคานต่าง ๆ จากอาณาจักรขอมมาปฏิบัติควบการกำหนดตำแหน่ง ใหญ่กับมูลนาย หรือเจ้าหมู่ระดับต่าง ๆ เข้าสังกัดกรมกองต่าง ๆ ซึ่งกรมกอง เหล่านี้จะมีขุนนางระดับสูง เป็นผู้ดูแลควบคุมและขึ้นตรงต่อกษัตริย์ การจักเจ้าหมู่ และลูกหมุ่เขาสังกัดกรมกองน่าจะทำได้เฉพาะในบริเวณรอบ ๆ เมืองหลวงที่อำนาจ

ของกษัตริย์สามารถควบคุมได้อย่างมั่นคง ขณะที่หัวเมืองขนาดใหญ่อย่างเช่น สุพรรณบุรี เพชรบุรี เป็นต้น ทางเมืองหลวงเพียงแต่ส่ง เจ้าพระวงศ์ผู้ใหญ่ไปปกครอง การจักระเบียบควบคุมไพร่สังกัดกรมกอง อาจจะไม่แตกคางไปจากวิธีการของเมืองหลวงนัก เพียงแต่กรมกองของเมืองสำคัญเหล่านี้จะขึ้นกับ "เจ้าเมือง" โดยตรง ดังนั้นผู้มีอำนาจในท้องถิ่นแม้จะขึ้นต่ออำนาจที่เมืองหลวงแล้ว เจ้าเมืองหรือมุลนายเหล่านี้ยังมีอำนาจเหนือประชาชน (ไพร่) ของคนอย่างสูง เนื่องจากเมืองหลวงมีไค้เข้าไปแทรกแซงมากนัก ความสัมพันธ์ระหว่างเจ้าเมืองกับกษัตริย์จึงเป็นไปอย่างหลวม ๆ ในลักษณะเป็นส่วนบุคคล การจกหมวกหมู่ของไพร่จึงน่าจะอาศัยท้องที่เป็นเกณฑ์ เนื่องจากนายและไพร่มีภูมิลำเนาอยู่ในเมืองเดียวกัน (ม.ร.ว.อศิน รพีพัชร์ 2521 : 63) หลักการจักระเบียบหมวกหมู่ไพรร่ตามท้องที่ที่น่าจะเป็นหลักการทั่วไปที่ครอบคลุมถึงไพร่ในหัวเมืองรอบ ๆ ที่อยู่ชยาควบคุมไค้โดยตรงด้วย เพียงแต่ต่างกันตรงที่ ไพร่ในเขตเมืองรอบ ๆ อยู่ชยารขึ้นกับกรมกองในราชธานี ส่วนไพร่ในเขตหัวเมืองใหญ่รอบนอกจะขึ้นกับเจ้าเมืองท้องถิ่นและเจ้าเมืองจะขึ้นกับกษัตริย์ที่เมืองหลวงอีกต่อหนึ่ง การเกณฑ์แรงงานไพร่หัวเมืองใหญ่รอบนอกจึงต้องผ่านเจ้าเมืองโดยตรง ส่วนไพร่ในเมืองรอบ ๆ ราชธานีเกณฑ์ไค้ผ่านกรมกองในเมืองหลวง คำปรารภในขานแผนกพ.ศ. 1899 ของพระอัยการลักษณะตักพากล่าวถึง "ขานนี้เจ้าไพร่หนีนาย หรือมีผู้นำไปขายถึงอาณาจักรสุโขทัย ถือว่า ชาคจากมือเจ้าทาสเจ้าไพร่" จะมาพิพาทกันฉันเมืองเพชรบุรี ราชบุรี แพรกศรีราชา นครพรหม มมิชอบ..." (กฎหมายตราสามดวง เล่ม 3 2506 : 1-2) จากคำปรารภนี้ไค้ความไค้ว่าเมืองสุพรรณบุรี ราชบุรี เพชรบุรี ซึ่งเป็นเมืองในลุ่มน้ำเจ้าพระยาไค้กฎหมายเกี่ยวกับกรณีพิพาทกันในเรื่องซื้อขายทาสไพรร่วมกับเมืองหลวง แสดงว่า เมืองหลวงสามารถแทรกแซงการควบคุมไพรร่ของบรรดาเมืองในเขตลุ่มน้ำเจ้าพระยาภาคตะวันตกมากอนหน้าพ.ศ. 1899 แล้ว

เมื่อเวลาผ่านไปอิทธิพลทางการเมืองของเมืองหลวงก็ค่อย ๆ เข้าครอบงำเมืองสำคัญรอบนอก ก่อให้เกิดการรวมตัวของระบบการบริหารของแต่ละหัวเมืองสำคัญ เข้ากับ ระบบการบริหาร การปกครองของเมืองหลวง เนื่องจากมีพื้นฐานทางวัฒนธรรมและลักษณะทางสังคมที่ร่วมกัน การรวมตัวของระบบการปกครองจึงไม่ก่อให้เกิดปัญหามากนัก แต่สิ่งที่เป็ปัญหาไค้คือ ทั่วยุ่ปกครอง

เมืองใหญ่ที่อยู่รอบนอก จะผูกพันกับกษัตริย์เป็นการส่วนตั้มากกว่าจะเป็นการผูกพันภายใต้ระบบการปกครอง เช่นกรณีของขุนหลวงพะงั่ว ผู้ปกครองเมืองสุพรรณบุรี เป็นต้น การปฏิรูปการปกครองของสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ จุดประสงค์ประการหนึ่งก็คือการลดอำนาจที่ค่อนข้างเป็นอิสระของเจ้าเมือง หรือเชื้อพระวงศ์ที่ปกครองเมืองสำคัญ ควบคู่กันนำหรือดึงเอาเจ้าเมืองเหล่านี้ เข้ามาสู่ระบบการปกครองการบริหารที่ควบคุมโดยพระมหากษัตริย์ หรือขุนนางของเมืองหลวง และการปฏิรูปการปกครองนี้ ยังเป็นการระงับการควบคุมหัวเมืองที่อยู่รอบ ๆ เมืองหลวงให้แน่นหนามากขึ้นไปอีก

จากที่กล่าวนี้ เราจะเห็นถึงกระบวนการของการกลมกลืน การจัดระเบียบสังคมและการปกครองที่กระจายอยู่ตามเมืองต่าง ๆ ให้เข้ามารวมเป็นแบบเดียวกันกับเมืองหลวง โดยในขั้นแรก ประสบผลสำเร็จในบริเวณที่อำนาจของราชธานีปกครองไว้อย่างมั่นคง สันนิษฐานว่า น่าจะเป็นบริเวณลุ่มน้ำเจ้าพระยา นับจวบจนนครสวรรค์ลงมา ต่อมาภายหลังอำนาจของเมืองหลวงจึงค่อย ๆ เข้าไปครอบงำเมืองสำคัญรอบนอก อย่างหัวเมืองเหนือ การต่อสู้ระหว่างผู้มีอำนาจในท้องถิ่นกับกษัตริย์จะดำเนินอยู่จนถึงหลังเสียกรุงครั้งที่ 1 อำนาจของเมืองหลวงจึงสามารถเข้าครอบงำหัวเมืองเหนืออย่างเด็ดขาด ส่วนหัวเมืองในบริเวณลุ่มน้ำเจ้าพระยารอบ ๆ เมืองหลวง ถูกควบคุมจากเมืองหลวงไว้อย่างค่อนข้างแน่นหนา และภายหลังการปฏิรูปการปกครองในพุทธศตวรรษที่ 21 เมืองในลุ่มน้ำเจ้าพระยาทั้งหมดจึงได้กลายเป็นหัวเมืองชั้นในที่เป็นเขตอำนาจโดยตรงของราชธานีอย่างสิ้นเชิง

การขยายอำนาจของเมืองหลวงเข้าควบคุมหัวเมืองต่าง ๆ ทำให้ไพร่ที่เคยเป็นของเจ้าเมืองส่วนหนึ่งถูกแปลงสภาพให้เป็นไพร่ของกษัตริย์ แต่บางส่วนยังคงสภาพเป็นไพร่ของเจ้าเมืองมูลนายอยู่ หลักฐานในสมัยหลังเรียกไพร่ของกษัตริย์ว่า ไพรหลวง และไพร่ของมูลนายว่า ไพรสม การเพิ่มจำนวนของไพร่หลวงย่อมหมายความว่า อำนาจที่เพิ่มมากขึ้นของกษัตริย์หรือเมืองหลวง ถ้าไพร่สมมีมากก็ย่อมหมายความว่า อำนาจและผลประโยชน์ของกษัตริย์ถูกจำกัดจากบรรดาเจ้าเมืองหรือมูลนายต่าง ๆ การปฏิรูปการปกครองควบคู่การสร้างระบบการปกครอง

การบริหารที่เป็นระเบียบรองรับการขยายตัวของอาณาจักร ในสมัยสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ เป็นการสร้างอำนาจของกษัตริย์ให้มั่นคง การตั้งเจ้าเมืองและมุลนายท้องถิ่นให้เข้ามาอยู่ในระบบบริหารของเมืองหลวง เท่ากับ แปลงไพร่สมให้เป็นไพร่หลวง เป็นการลดจำนวนไพร่สมของเจ้าเมืองมุลนายลง ปัญหาเรื่องไพร่ทั้งสองประเภทนี้มีความสำคัญตลอดสมัยอยุธยา หลักฐานต่าง ๆ โดยเฉพาะกฎหมาย ล้วนแล้วแต่แสดงให้เห็นถึงความพยายามของรัฐหรือกษัตริย์ที่จะรักษาไพร่หลวงมิให้มุลนายเบียดบังเอาไปเป็นไพร่สม ซึ่งจะทำให้รัฐต้องสูญเสียแรงงานและผลประโยชน์ทางเศรษฐกิจ อันจะนำมาสู่ความเสื่อมโทรมของอำนาจของกษัตริย์ที่มีอยู่เหนือมุลนายและหัวเมืองต่าง ๆ

ความสำเร็จของเมืองหลวงในการเข้าครอบงำ การควบคุมกำลังคนของหัวเมืองต่าง ๆ ก่อให้เกิดลำดับขั้นของการควบคุมไพร่เพิ่มขึ้นค่อนข้างมากยิ่งขึ้น โดยเกิดมุลนายใหญ่ขึ้นมาอย่างน้อย 2 ระดับที่อยู่เหนือมุลนายใหญ่ของท้องถิ่น คือ เหนือเจ้าเมืองขึ้นไป คือ กษัตริย์ และขุนนางชั้นสูงของเมืองหลวงที่ทำหน้าที่ว่าราชการประจำกรมต่าง ๆ การขยายระดับขั้นการควบคุมหรือระดับชั้นของมุลนายเพิ่มขึ้นดังกล่าวนี้นัยหมายความไควว่า ไพร่จะต้องมีหน้าที่หรือถูกเกณฑ์แรงงานเพิ่มขึ้นควยอย่างไม่คงสงสัย เพราะนอกจากต้องทำงานให้กับมุลนายภายในเมืองนั้น ๆ แล้วยังต้องทำงานให้ด้กรมในเมืองหลวงในฐานะที่เป็นการงานของหลวง แต่พวกมุลนายในเมืองหลวงก็สามารถที่จะเบียดบังแรงงานของไพร่หัวเมืองเหล่านี้มาใช้เป็นการส่วนตัว ภาระของไพร่โดยเฉพาะที่อยู่ในเมืองที่อำนาจของเมืองหลวงควบคุมอย่างมั่นคงย่อมที่จะต้องมียากกว่าไพร่ตามหัวเมืองใหญ่ที่ยังเป็นอิสระอยู่ค่อนข้างมาก ดังนั้นการที่เมืองหลวงขยายอำนาจเข้าครอบงำการจักระบบการควบคุมกำลังคนของหัวเมืองในอาณาจักร คงมีผลทำให้เกิดความสับสนขึ้นระหว่างไพร่ที่ขึ้นกับกษัตริย์ กับไพร่ของหัวเมืองที่ขึ้นกับมุลนายท้องถิ่น โดยไพร่ที่ขึ้นกับมุลนายท้องถิ่นทำงานให้กับมุลนายท้องถิ่นตามปกติ และยังต้องทำงานให้กับกษัตริย์เป็นครั้งคราวตามแต่กษัตริย์จะเรียกเกณฑ์มายังหัวเมือง เห็นได้ชัดคั่นที่ว่า มุลนายท้องถิ่นเคิมต้องเสียประโยชน์ในขณะที่ไพร่ท้องถิ่นเองก็มีภาระหนักขึ้น เหตุผลที่ทำให้มุลนายท้องถิ่นยอมเสียเปรียบผลประโยชน์จากแรงงานเช่นนี้ อาจเป็นเพราะเกรงกลัวต่ออำนาจของเมืองหลวง ซึ่งยอมแน่นอนสที่จะต้องมีกำลังทหารที่เข้มแข็ง

หมุนหลัง เป็นประการสำคัญ ถ้าไม่ยินยอมก็อาจถูกกองทัพเมืองหลวงยกมาปราบ
 ปราบกวาดต้อนผู้คนกลับไปได้ กำลังทางทหารของ เมืองหลวงจึง เป็นเงื่อนไข
 สำคัญที่ทำให้เจ้าเมืองต่าง ๆ ต้องยอมรับการจ้กระบบการควบคุมกำลังคนที่ต้อง
 เสียผลประโยชน์บางส่วนไปให้แก่เมืองหลวง ขณะเดียวกันทางฝ่ายเมืองหลวง
 ก็ตอบสนองการที่หัวเมืองยอมรับอำนาจ ด้วยการให้การคุ้มครองสิทธิและอำนาจ
 ของมูลนายที่มีอยู่เหนือไพร่ในเมืองของตนเอง เมืองหลวงมีหน้าที่จะต้องป้องกัน
 มิให้เกิดกรณีพิพาทแย่งชิงไพร่ระหว่างหัวเมืองต่าง ๆ

บานแผนกศักราช 1387 ของพระอัยการลักษณะทาส ซึ่งผู้เขียนตรวจ
 สอบแล้วเชื่อว่าตรงกับ พ.ศ. 2011* กล่าวถึงไพร่ฟ้าทาสไทหลบหนี ไม่ว่าจะเข้า
 นานเพียงไร กฎหมายก็ยังรับรองสิทธิเหนือไพร่ ทาส ของเจ้าไพร่ (มูลนาย)
 และเจ้าทาสอยู่ (กฎหมายตราสามดวง เล่ม 2 2515 : 317-320) หรือใน
 บานแผนกที่ไม่ปรากฏระยะเวลาของพระอัยการอาญาหลวง (ผู้เขียนสันนิษฐานว่า
 ระหว่างพ.ศ. 2091-2111*) เป็นบทมาตราที่กำหนดบทลงโทษแก่ผู้ที่ทำการปลอม
 บัญชี "ไพร่ทาสให้เป็นไพร่คน" (กฎหมายตราสามดวง เล่ม 4 2515 : 79-80)
 ดังนั้นความสามารถในการรักษาพันธะผูกพันในลักษณะนี้ให้ดำรงอยู่ได้ ย่อมเป็น
 ปัจจัยสำคัญประการหนึ่งที่ทำให้หัวเมืองยอมรับ การจ้กระบบบังคับผลประโยชน์อัน
 เกิดจาก วิธีการควบคุมกำลังคนในเมืองหลวงได้กำหนดขึ้น จึงอาจเรียกได้ว่าเป็น
 "ระบบไพร่"

นับตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ 21 มีหลักฐานสำคัญจากกฎหมาย 3 ฉบับคือ
 พระอัยการตำแหน่ง นาพลเรือน พระอัยการตำแหน่ง นาทหารหัวเมือง และกฎ
 มณเฑียรบาล ซึ่งเป็นที่ยอมรับโดยทั่วไปว่า เป็นกฎหมายที่ตราขึ้นในสมัยสมเด็จพระ
 พระบรมไตรโลกนาถอย่างแน่นอน (โดยรวบรวมจากบทพระอัยการที่มีมาก่อนหน้า
 นั้น ประมวลเข้าเป็นระเบียบ) และมีการแก้ไขเพิ่มเติมเสริมต่อกันมาภายหลังทำให้
 เกิดความยากลำบาก ในการกำหนดระยะเวลาของบทบัญญัติต่าง ๆ ทั้งหลายว่า
 ได้มีการเพิ่มเติมหรือแก้ไขบทใดมาตราใดและเมื่อไร อย่างไรก็ตามกฎหมาย

* ปรกพิจารณาการตรวจสอบบานแผนกกฎหมายในภาคผนวก

ทั้งสามฉบับนี้เป็นส่วนหนึ่งของการปฏิรูปการปกครองของสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ
 ที่ได้เริ่มขึ้นตอนปลายพุทธศตวรรษที่ 20 และการปฏิรูปครั้งนี้เองทำให้ "ระบบ
 ศักคินา" โค้บปรากฏเป็นรูปเป็นร่างขึ้นอย่างชัดเจน และระบบศักคินานี้เป็นระบบที่
 สำคัญอีกระบบหนึ่งที่สัมพันธ์กับระบบไพร่อย่างแยกกันไม่ออก อาจกล่าวได้ว่านับ
 ตั้งแต่ พุทธศตวรรษที่ 21 เป็นต้นมา ระบบไพร่ และระบบศักคินา โค้บกลายเป็น
 เครื่องมือที่สำคัญที่สุดในการจัดระเบียบกำหนดอำนาจหน้าที่ สิทธิในทรัพย์สิน พันระ
 ความผูกพันของคนในระดับชั้นต่างๆของสังคมอยุธยา ซึ่งจะยังสืบต่อมาจนถึง
 สมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น และนับตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ 22 เป็นต้นมา หลักฐาน
 เกี่ยวกับระบบไพร่ พบในบันทึกของชาวต่างประเทศที่เป็นพ่อค้า ทูต นักสอนศาสนา
 โค้บเข้ามาในอยุธยามากขึ้น แม้จะเินภาพกว้าง ๆ ซากรายละเอียดก็ตาม แต่นับ
 โค้บว่าเป็นหลักฐานร่วมสมัยที่สำคัญ และที่สำคัญมากกว่านั้นคือ กฎหมายเก่าของ
 อยุธยาในสมัยนี้ดูเหมือนว่า ระบบศักคินามีความแน่นอนมากขึ้นทำให้ปัญหาการ
 กำหนดระยะเวลาของบทกฎหมายลึกลายไปโค้บระดับหนึ่ง คือ กฎหมายในหมงค
 พระราชกำหนดเก่า กฎ 36 ข้อ ซึ่งถือโค้บว่ายังคงสภาพเดิมเมื่อแรกตราออกใช้
 บังคับอยู่มาก จึงใช้เป็นหลักฐานโค้บตรง ส่วนมากบัญญัติที่ปรากฏอยู่ในพระอัยการ
 ลักษณะต่าง ๆ มีบางส่วนที่ระบบศักคินาที่ปรากฏในบานแผนกถูกต้อง อีกทั้งบทบัญญัติ
 ทั้งหลายที่รวมอยู่ในแต่ละบานแผนกก็น่าเชื่อโค้บว่าเป็นกฎหมายเก่าที่โค้บใช้อยู่ใน
 ระยะเวลาสองศตวรรษสุดท้ายของอยุธยา

เนื่องจากโค้บมีงานเขียนหรืองานวิจัยที่โค้บศึกษาหรือกล่าวอธิบายถึงระบบ
 ไพร่-ระบบศักคินา ในการจัดระเบียบสังคมอยุธยาปรากฏอยู่โค้บทั่วไป แม้จะมี

ที่สำคัญคือ "ตำนานการเกณฑ์ทหาร ลักษณะการปกครองของประเทศ
 สยามแต่โบราณ" พระนิพนธ์ของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาเทวัญวิมล
 เวลส์ "การปกครองและการบริหารของไทยสมัยโบราณ" , ชจร สุขพานิช
 "ฐานันดรไพร่" , ม.ร.ว.คึกฤทธิ์ ปราโมช "สังคมสมัยอยุธยา" , ชัย เรื่องศิลป์
 "ประวัติสังคมไทยสมัยโบราณก่อนศตวรรษที่ 25" , ม.ร.ว.อคิน รพีพัฒน์ "สังคมไทย
 ในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น พ.ศ. 2325-2416" , จิตร ภูมิศักดิ์ "โฉมหน้าศักคินา
 ไทย" และชัยอนันต์ สมุทวณิช "ศักคินากับพัฒนาการของสังคมไทย"

การอธิบายหรือตีความที่ขัดแย้งกันบ้าง แต่ในรายละเอียดและหลักการที่เป็นลักษณะ
ทั่วไปของวิธีการจักระ เบียบสังคมอยุธยาเป็นที่ยอมรับและสอดคล้องกัน เช่น
การจำแนกชนชั้นของสังคมอยุธยา พันธะผูกพันระหว่างมูลนาย-ไพร่ การควบคุม
กำลังคนหรือระบบไพร่ของอยุธยามีพื้นฐานอยู่ที่การจักระ เบียบการควบคุมแบบทหาร
"ศักดินา" จะเป็นสิ่งที่กำหนดอำนาจหน้าที่ ฐานะ และความสัมพันธ์ระหว่างบุคคล
ในสังคม ศักดินา 400 ขึ้นไปถือว่าเป็นชนชั้นขุนนาง เสถียรภาพของชนชั้นต่าง ๆ
ในสังคมไม่ใช่เป็นสิ่งถาวร ขุนนางอาจกลายเป็นไพร่หรือทาสไถ่จากกระทำผิดและ
ถูกพระมหากษัตริย์ลงโทษ เชื้อพระวงศ์เองใน 4-5 ชั่วคนจะเป็นสามัญชน ไพร่
มีโอกาสที่จะเลื่อนชั้นทางสังคม แต่ในทางปฏิบัติโอกาสที่ไพร่จะเลื่อนขึ้นมาเป็น
ขุนนางนั้นค่อนข้างยากมากเพราะมีกฎเกณฑ์ต่าง ๆ เคร่งครัดและข้อจำกัดที่เป็น
เงื่อนไขทางสังคม แต่ไพร่อาจถูกลดฐานะเป็นทาสไถ่ได้ง่าย เพียงแต่ถูกหนีบสินแล้ว
ไม่สามารถจ่ายคืนเจ้าหนี้ก็จะถูกเอาตัวลงเป็นทาส หรือไพร่ชายตัวเองลงเป็น
ทาส ประเด็นที่กล่าวนี้ยังมีอีกมาก ที่เป็นประเด็นทั่วไปและเป็นที่ยอมรับกันอยู่
แล้ว ดังนั้นผู้เขียนจึงจะวิเคราะห์ถึงการจักระ เบียบสังคมอยุธยาที่มีพื้นฐานอยู่ที่
ระบบไพร่และระบบศักดินา ในลักษณะที่สัมพันธ์กับความเปลี่ยนแปลงทางสังคม
เศรษฐกิจและการเมือง เพื่อให้เห็น ภาพการคลี่คลายของการจักระ เบียบสังคม
สมัยอยุธยาได้อย่างต่อเนื่องทั้งสมัย

2. ระบบศักดินากับการจักระ เบียบสังคมอยุธยา

"ระบบศักดินา" ยังคงเป็นที่ถกเถียงและหาข้อสรุปไต่ยาก ทั้งนี้เนื่องจากนักวิชา
การทั้งอดีตและปัจจุบัน ต่างก็ตีความและมีความเห็นที่แตกต่างกันใน 2 ประเด็น
สำคัญ คือ ประเด็นแรก ระบบศักดินาเริ่มตั้นเมื่อใด ประเด็นที่สองมีอารกกำหนด
ขนาดของที่ดินซึ่งรัฐอนุญาตให้แต่ละบุคคลสามารถจะถือครอง เป็นกรรมสิทธิ์ไต่ความ
ความสูงต่ำของยศศักดิ์หรือตำแหน่งจริงหรือไม่ (ศุภรัตน์ เลิศพานิชย์กุล 2519 :
22-38) อย่างไรก็ตามนักวิชาการส่วนใหญ่มีความเห็นสอดคล้องใกล้เคียงกันใน
ส่วนที่เป็นลักษณะของ "ระบบศักดินาอยุธยา" ว่าเป็นการจักระ เบียบทางสังคม
ด้วยการจำแนกฐานะทางสังคมของประชาชนตั้งแต่สูงสุกจนถึงต่ำสุด กำหนดหน้าที่
ความรับผิดชอบ อภิสิทธิ์ และสิทธิต่าง ๆ ที่บุคคลในแต่ละระดับชั้นในสังคมสามารถ

ที่จะมีใ้ค้ตามกฎหมาย คุเหมือนความหมายที่กล่าวถึงลักษณะโดยทั่ว ๆ ไปเช่นนี้ เป็นที่ยอมรับกัน

แม้ว่าระบบศักดินาจะมีจุดเริ่มต้นแต่เมื่อไรไม่อาจทราบได้แน่นอน แต่เมื่อพิจารณาจากหลักการที่ว่า "ระบบศักดินา" ซึ่งเป็นการจัดระเบียบทางสังคม คงไม่เกิดขึ้นพร้อม ๆ กับการปฏิรูปการปกครองของสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ ในทันทีทันใด แต่คงอาศัยระยะเวลาที่จะต้องสั่งสมและพัฒนาการมาในระยะเวลาหนึ่งก่อน รัชกาลของสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถอยู่ห่างจากสมัยแรกตั้งกรุงศรีอยุธยา ประมาณ 1 ศตวรรษ ทำให้เราเชื่อว่า ระบบศักดินามีมาตั้งแต่สมัยสมเด็จพระรามาธิบดีที่ 1 และคงมีการจัดระเบียบซับซ้อนในระดับหนึ่ง แล้วค่อย ๆ พัฒนาการต่อมาจนมีระเบียบมีกฎเกณฑ์ในลักษณะที่มั่นคงแน่นอนในสมัย

สมเด็จพระบรมไตรโลกนาถซึ่งมีการตราพระอัยการตำแหน่งนาพลเรือน และพระอัยการตำแหน่งนาทหารหัวเมือง ขึ้นมารองรับระบบศักดินา มีหลักฐานจำนวนหนึ่งที่น่าจะนำมาใช้สนับสนุนว่าระบบศักดินาเริ่มมีแต่สมัยแรกตั้งกรุงศรีอยุธยาแล้ว ในจารึกหลักที่ 38 หรือที่รู้จักกันว่า กฎหมายลักษณะโจรของสุโขทัย เชื่อว่า สักราชที่จารึก ตรงกับ พ.ศ. 1940 เป็นกฎหมายที่กษัตริย์อยุธยาประกาศใช้ในอาณาจักรสุโขทัย (ประเสริฐ ณ นคร 2514 : 52-54) มีข้อความตอนหนึ่งว่า ". . . ทานจักใหม่คนชู้ทาน โดยศักดิ์ตั้งขนาดธรรมศาสตร์ราชศาสตร์โสภณ . . ." และอีกตอนหนึ่งว่า ". . . อันหนึ่งเห็นขโมยนั้นเป็นชาฎุใหญ่กลายกล้วศักดิ์ผู้ใหญ่ . . ." "อีกตอนหนึ่งว่า" ". . . และจักใหม่คนชู้มันโดย (ศักดิ์ยศ) และเพื่อฤา . . ." และยังคงกล่าวถึงคำว่า "ซาไฟร มุลนาย" (ประชุมศิลาจารึกภาคที่ 3 2508 : 25-38) จะเห็นว่าคำว่า "ศักดิ์" คำแรกและคำที่สาม (ศักดิ์ยศ) หมายถึงฐานะและตำแหน่งส่วน "ศักดิ์" คำที่สอง อาจใช้ไ้ทั้งความหมาย ฐานะและตำแหน่ง หรือ หมายถึงอำนาจ (ตามรูปศัพท์) ก็ได้ ซาไฟร มุลนาย และการปรับใหม่ตามศักดิ์แล้วแต่เป็นสิ่งที่สะท้อนถึงการจัดระเบียบที่แบ่งระดับชั้นของคนในสังคมอย่างแน่ชัด แสดงว่าในสมัยนี้ไ้มีการแบ่งชั้นของคนในสังคมออกเป็นสองพวกแล้ว คือชนชั้นมุลนายและชนชั้นไฟร ทั้งยังมีระบบศักดินาเกิดขึ้นแล้วเช่นกัน (นิธิ เอียวศรีวงศ์ และอาคม พิชยะ 2527 : 55)

ระบบศักดินาในสมัยนี้น่าจะมีพื้นฐานที่ซากิก้าเนกและตำแหน่งหน้าที่ทางราชการ เป็นสิ่งที่แบ่งชั้นชั้นมูลนายหรือชนชั้นปกครอง ออกจากสามัญชนหรือไพร่ ดังนั้นระบบศักดินาจึง เป็นคำที่ไซ่เรียก การจักระเบียบสังคมโดยอาศัยซากิก้าเนก ตำแหน่งหน้าที่ทางปกครอง หรือยศศักดิ์เป็นเงื่อนไขสำคัญในการแบ่งกลุ่มชนออกเป็นชนชั้นสูงซึ่งเป็นผู้ปกครอง และชนชั้นสามัญซึ่งอยู่ใต้อำนาจปกครอง (ไพร่-ทาส) เพื่อกำหนดฐานะทางสังคมและเศรษฐกิจ สิทธิและหน้าที่ของคนในสังคม โดยมี "จำนวนที่นา" มากน้อยเป็นเครื่องแสดงฐานะสูงต่ำตามลำดับ

ระบบศักดินาจึงขบเปรียบเทียบระบบใหญ่ที่กำหนดโครงสร้างและลักษณะความสัมพันธ์ของคนในสังคมอยุธยา โดยมีระบบไพร่ เป็นส่วนสำคัญที่ทำหน้าที่ควบคุมกำลังคนอันเป็นหัวใจสำคัญของสังคม "ระบบไพร่" เป็นการจักระเบียบสังคมที่ปรากฏอยู่ในกลุ่มชนที่ทุกภาษาไทยโดยทั่วไป เป็นลักษณะที่กำหนดความสัมพันธ์ โดยผ่านการควบคุมตามลำดับชั้น หัวหน้าหรือเจ้าหมู่บ้านและไพร่ (สามัญชน) ต่างก็มีพันธะรับผิดชอบต่อกัน เจ้าหมู่บ้านมีความสัมพันธ์ใกล้ชิดกับไพร่ เนื่องจากสังคมยังไม่ได้ขยายกว้างออกไป ไม่ว่าจะเป็นเมืองเล็ก หรือเมืองที่มีขนาดใหญ่ขึ้นมา ลักษณะทางวัฒนธรรมและชีวิตทางสังคมของผู้ปกครองและพลเมืองก็ไม่ได้มีความต่างกันอย่างเห็นได้ชัดโดยพื้นฐาน การปกครองที่มีลักษณะเป็นระเบียบอย่างเป็นทางการเหมือนสมัยหลัง ๆ น่าจะยังไม่เกิดขึ้นในสังคมไทยในแถบที่ราบหุบเขา แต่สำหรับลุ่มน้ำเจ้าพระยา มีการจักระเบียบการปกครองที่เป็นรูปเป็นร่างแน่นอนและมีลักษณะเป็นการปกครองที่เป็นทางการนานับ เป็นศตวรรษก่อนการเคลื่อนย้ายของไทยเข้ามาตั้งถิ่นฐานในอาณาบริเวณนี้ การปกครองแบบมีกษัตริย์เป็นผู้นำอาจเกิดจากสูงสุด มีเสนาบดีช่วยเหลือ แบ่งหน่วยการปกครองตามหน้าที่หรือประเภทของงาน จึงมีลักษณะของการเป็นสังคมการเมืองแบบรัฐ ซึ่งตรงข้ามกับสังคมการเมืองของชนเผ่าไทยซึ่งยังมีลักษณะเป็นเมืองขนาดเล็กที่มี "ขุน" ปกครอง อันเป็นสังคมที่อยู่กลาง ๆ ระหว่างสังคมที่มีขอบเขตความสัมพันธ์จำกัดอยู่เพียงหมู่บ้าน และบริเวณรอบ ๆ หมู่บ้านคานหนึ่ง เช่น สังคมของชนชาวเขาต่าง ๆ และสังคมที่มีการจัดตั้งขึ้นจนถึงขั้นเป็นรัฐที่มี

การรวมศูนย์อำนาจในระดับหนึ่ง อีกคำหนึ่ง ลักษณะสังคมไทยที่อยู่บนที่ราบหุบเขา เป็นสังคมที่มีการจัดตั้ง เป็นแบบที่ครอบครองกันเป็นชั้น เช่นระบบความเชื่อ และ ศาสนาไม่ว่าจะเป็นของ เมืองหรือชนบท ล้วนแล้วแต่มีลักษณะที่เหลื่อมล้ำและครอบ คลุมเป็นชั้น ๆ (คอนโคมินัส 2524 : 27) ลักษณะที่เหลื่อมล้ำและครอบคลุมนั้น เป็นลักษณะพื้นฐานของความสัมพันธ์ตามลำดับชั้นบังคับบัญชาแบบทหาร อัน เป็นลักษณะสำคัญของ "ระบบไพร่" ของสังคมไทย ซึ่งไพร่จะขึ้นกับเจ้าหม่อมตาม ลำดับชั้นขึ้นไป เริ่มจากหัวหน้าครอบครัวขึ้นไปจนถึงเจ้าเมือง พื้นฐานการจัดรูป แบบสังคมเช่นนี้ เมื่อเข้ามาสู่ลุ่มน้ำเจ้าพระยา "สังคมที่มีลักษณะกลาง ๆ" ที่ว่า นี้ได้ขยายมาสู่ปลายอีกคำหนึ่ง คือการเป็นสังคมแบบรัฐ ทั้งนี้อาจเป็นเพราะการ ผสมผสานกลมกลืน และอิทธิพลทางวัฒนธรรมและการเมืองที่ซับซ้อนและก้าวหน้า กว่าของชนพื้นเมืองในแถบนี้ โดยเฉพาะรูปแบบการปกครองที่มีการจัดองค์กร ทางการปกครองแบบที่เป็นทางการ อันเป็นลักษณะสำคัญของการเป็นสังคมรัฐ ไคปรากอยู่ในสมัยแรกเริ่มของการสถาปนารุงศรีอยุธยา ตำแหน่งผู้ปกครอง ที่เรียกว่า กษัตริย์ เป็นผู้ปกครองมีอำนาจสูงสุด หน่วยงานหรือองค์กรทางการ ปกครอง เช่นตำแหน่งจตุสดมภ์ เป็นการบริหารแยกอำนาจหน้าที่ตามลักษณะของ งาน การไต่ระบบกฎหมายในการปกครอง ซึ่งปรากฏว่าไคมีความมั่นคงอยู่ใน แถบลุ่มน้ำเจ้าพระยามาเป็นเวลานานมาแล้วก่อนการสถาปนารุงศรีอยุธยา (จิตร ภูมิศักดิ์ 2526 : 30-59 ; ร. แลงดาศ์ 2526 : 1 : 1-64)

การจัดระเบียบสังคมแบบศักดินาที่เป็นการจำแนกฐานะทางสังคม นำ จะมีมาก่อนการสถาปนารุงศรีอยุธยา ตลอดจนถึงคนสมัยอยุธยาคงจะเป็นเพียง การจัดแบ่งกลุ่มชนทางสังคม อำนาจหน้าที่ ระหว่างคนในสังคมออกอย่างกว้าง ๆ ไม่ซับซ้อนเหมือนกับ "ระบบศักดินา" ในสมัยหลัง เนื่องจากบ้านเมืองในแถบ ลุ่มน้ำนี้แม้จะมีลักษณะของสังคมการเมืองแบบรัฐขนาดเล็ก ๆ ต่อมาจึงมีการรวม ตัวเป็นรัฐใหญ่ แบบรัฐอาณาจักรในคอนปลายพุทธศตวรรษที่ 19 ความจำเป็นที่จะ ต้องพัฒนา "ระบบศักดินา" ให้มีความซับซ้อนมากขึ้นเพื่อรองรับการขยายตัวใน ทุก ๆ ด้าน ไม่ว่าจะเป็นการเมือง สังคม และเศรษฐกิจ และในระยะแรกของการ ก่อตั้งกรุงศรีอยุธยา ความจำเป็นในการสร้างความเป็นปึกแผ่นทางการเมือง

และความเข้มแข็งทางการทหารด้วยการควบคุมและเกณฑ์กำลังคนเพื่อใช้ทำสงคราม
สำหรับป้องกันและขยายอาณาเขต รวมถึงเป็นแรงงานในการสร้างบ้านแปลงเมือง
ทำนาทำไร่ สร้างผลิตผลทางเกษตรกรรมอันเป็นรากฐานสำคัญทางเศรษฐกิจ

การจัดระเบียบสังคมแบบเน้นความสัมพันธ์ระหว่างบุคคลต่อบุคคล
ระหว่างขุน (ท้าวพระยา) มุลนาย (เจ้าหมื่น) และไพร่ (ประชาชน) ในลักษณะ
ที่เป็นแบบเครือญาติและครอบครัวโคสลายตัวและแปรรูปไปเป็นลักษณะเจ้ากับข้า
นายกับบ่าว โดยเจ้านายจะเป็นผู้อุปถัมภ์ ข้าและบ่าวเป็นผู้ใ้คอุปถัมภ์ เมื่อเข้า
สู่มัยอยุธยา "ขุน" จะกลายเป็นกษัตริย์และมีชีวิตทางสังคมอยู่โดดเดี่ยวจาก
ประชาชน ภายใต้ระบบความสัมพันธ์ที่เน้นความเหลื่อมล้ำที่เข้มงวดเต็มไปด้วย
พิธีการต่าง ๆ กษัตริย์เป็นศูนย์รวมแห่งอำนาจทั้งหมด แต่พระองค์ไม่อาจปกครอง
ประชาชนทั้งหมดได้ด้วยพระองค์ กษัตริย์จึงทรงใช้อำนาจผ่านเจ้านาย ขุนนาง
และมุลนายในระดับต่าง ๆ ผ่านลงมาจนถึงประชาชน พวกขุนนาง ข้าราชการ
เหล่านี้จึงเป็นคนกลางที่จะเชื่อมโยงกษัตริย์กับประชาชน กลุ่มขุนนางคลี่คลายมา
จากควรเป็นมุลนายในระดับสูง เช่น เจ้าเมือง เป็นต้น ขุนนางนี้เท่านั้นที่มี
โอกาสใกล้ชิดกับกษัตริย์และมีอำนาจรองลงมาจากกษัตริย์ เป็นกลุ่มอภิสิทธิ์ชน
กลุ่มใหญ่ของสังคม มีหน้าที่ทางการปกครองโดยทั่วไป และหน้าที่สำคัญอีกประการ
หนึ่ง คือ การควบคุมไพร่ ในสมัยอยุธยา การควบคุมไพร่ที่เป็นของรัฐหรือไพร่สม
นั้นจะต้องควบคุมโดยผ่าน กรมกองต่าง ๆ ซึ่งกรมกองต่าง ๆ นี้เป็นองค์กรทาง
การปกครองของรัฐ หลังจากการปฏิรูปการปกครอง กรมกองอันเป็นองค์กรสำคัญ
ของเมืองหลวงหรือรัฐ ไ้ขยายตัวออกไปครอบคลุมหัวเมืองมากขึ้น เชื่อกันว่า
หลังเสียกรุงครั้งที่ 1 อำนาจของราชธานีจึงมีอยู่เหนือหัวเมืองต่าง ๆ อย่างแท้จริง
ในทางปฏิบัติ โดยการปกครองผ่านกรมกองภายในเมืองหลวง (นิติ เอียวศรีวงศ์
2523 : 6-11) แต่ในทางปฏิบัติที่เป็นจริง กรมกองของรัฐนี้ ได้กลายเป็นฐาน
ในการสั่งสมอำนาจทางเศรษฐกิจและการเมืองของขุนนางที่เป็นผู้บังคับบัญชาใน
กรมกองขนาดใหญ่ที่สำคัญ เช่น กรมพระกลาโหม มหาคไทย พระคลัง เป็นอณ
เมื่อมุลนายในระดับสูงกลายมาเป็นขุนนางแล้ว ความสัมพันธ์ระหว่างขุนนางกับ
มุลนายระดับล่าง และไพร่หรือประชาชนทั่วไป ได้มีความเหลื่อมล้ำ และมีกฎเกณฑ์
ความสัมพันธ์ที่เข้มงวดมากขึ้น วัฒนธรรมและการใช้ชีวิตทางสังคมของกษัตริย์และ

ขุนนาง จะแตกต่างอย่างสิ้นเชิงกับมูลนายระดับล่างและสามัญชนที่เป็นไพร่ทั่วไป
 บานของท้าวพระยาหรือขุนในสังคมไทยแต่ก่อน เคยเป็นเพียงบ้านขนาดใหญ่ ๆ
 และมั้งคั้งที่สุดของหมู่บ้านหรือของเมือง ประชาชนสามารถติดคอเข้าถึง "ขุน"
 ไก่โดยตรง จึงมีความใกล้ชิดกันมาก ในสังคมลุ่มน้ำเจ้าพระยา-อยุธยา พระ
 มหากษัตริย์ประทับอยู่ภายในพระราชวังที่โอฬารตระการ มีความวิจิตรงดงาม เป็น
 สถานที่ศักดิ์สิทธิ์ เป็นที่เคารพบูชาและเป็นที่ยกห้ามสำหรับบุคคลทั่วไป ในตำนาน
 เก่าของไทย ขุน จะเป็นเชื้อสายเทวดา ผู้ติดตาม (ขุนนางและไพร่) ก็มาจาก
 สวรรค์เช่นเดียวกัน แต่อำนาจของ "ขุน" จะมีอยู่อย่างจำกัด เนื่องจากขอบ
 เขตของความสัมพันธ์ทางสังคมยังไม่กว้างขวางซับซ้อน แต่ในลุ่มน้ำเจ้าพระยา-
 อยุธยา ตรงกันข้ามตามลัทธิเทวราชา กษัตริย์เป็นเทพเจ้ามีขมบุญสามัญธรรมคา
 การที่จะติดต่อกับกษัตริย์จะต้องมีการใช้ภาษาชั้นสูงหรือภาษาราชสำนัก ซึ่งเต็มไปด้วย
 คหยาศัพท์ และถ้อยคำที่แตกต่างออกไปมากกับศัพท์หรือคำภาษาไทยพื้น ๆ
 วัฒนธรรมการใช้ภาษาระหว่างกษัตริย์-ขุนนาง กับ ไพร่ประชาชน จะมีความ
 แตกต่างกันปรากฏชัดเจนมีพิธีกรรมที่ลึกลับซับซ้อน แฝงไว้ด้วยความลึกลับและน่า
 เกรงขาม ซึ่งเป็นการเพิ่มอำนาจและความศักดิ์สิทธิ์ให้กับกษัตริย์ แค่นั้นเกี่ยว
 กันก็ติดกันใหญ่กษัตริย์ โศกเกี่ยวข้องกับคนละโลกกับประชาชนโดยสิ้นเชิง กษัตริย์
 ตามลัทธิเทวราชา มีอำนาจเหนือประชาชนในพระราชอาณาเขตในทุก ๆ กรณี
 กษัตริย์จึงเป็น "เจ้าชีวิต" ขุนนางแม้จะมีความใกล้ชิดกับกษัตริย์ และเป็นผู้ช่วย
 กษัตริย์ในการปกครองก็ตาม จะมีฐานะเป็นเพียงข้าราชการบริหาร หรือ คนรับใช้
 ของกษัตริย์ ในขณะที่ประชาชนไพร่ทั่วไป กลายเป็น "ข้าแผ่นดิน" ความสัมพันธ์
 ที่เคยใกล้ชิดกันระหว่างมูลนายกับไพร่ ไก่คลี่คลายมาเป็นระบบที่มีความสลับซับซ้อน
 เต็มไปด้วยระเบียบกฎเกณฑ์ที่ซับซ้อนปกครองตราออกมาเพื่อใช้บังคับ การแลกเปลี่ยน
 ผลประโยชน์ระหว่างไพร่กับ "ขุน" ตามคติเดิมกลายเป็นหน้าที่ของไพร่ที่จะต้อง
 ถูกเกณฑ์แรงงานปีละ 6 เดือนโดยไม่มีค่าตอบแทน หรือไม่ก็เสียเป็น "ส่วย" ซึ่ง
 เป็นผลผลิตของดินต่าง ๆ ในสมัยปลายอยุธยาไพร่อาจเสียเป็นเงินแทนตามที่อิครา
 ที่กำหนด นอกจากนี้แล้วไพร่ยังต้องเสียค่าฤชา ซึ่งเป็นเงินค่าธรรมเนียมและค่า
 ปรับทางการศาล เรียกเก็บจากราษฎรที่ไปติดคอขอความช่วยเหลือหรือความคุ้ม
 ครองจากรัฐ ภาษีผลผลิตหรืออากรต่าง ๆ เช่นอากรค่านา อากรสวนและสมพิศสร

อภิศุภรา อภิศุภรา เป็นคน คำจึงกอบอันไคแก่ ภาษีสุภรากร และภาษีคำ่าน
 กาน เช่นภาษีสินคำชาเข้า-ออก จึงกอบเรือ คำ่านคำ่านขนอน อภิศุภ.ก
 (เวลส์ 2519 : 314-334)

ในด้านการควบคุมแรงงาน ประเพณีการควบคุมตามลำดับชั้นหรือที่รู้จัก
 กันว่า "ระบบไพร่" เกิดจากพื้นฐานทางเศรษฐกิจและการรวมกลุ่มเพื่อป้องกันคน
 เองของชุมชนไทยบนที่ราบระหว่างหุบเขา จึงเป็นพันธะผูกพันที่ไพร่ยินยอมที่จะต้อง
 ถูกเกณฑ์เป็นแรงงานและสงส่วย เพื่อตอบแทนการที่ ชุนหรือเจ้าเมืองทำหน้าที่เป็น
 ผู้ดูแลรักษาการจ้กการชลประทานและการแบ่งปันที่ดิน ให้การคุ้มครองแก่ชีวิตและ
 ทรัพย์สิน อีกทั้งเป็นผู้นำทางการทหารเพื่อป้องกันชุมชน ภาระผูกพันในลักษณะ
 ต่างตอบแทนอันและกันเช่นนี้ ก็เหมือนจะแปรรูปไปในลักษณะที่เป็นหน้าที่ ซึ่งไพร่
 จะต้องทำภายใต้การควบคุมที่เข้มงวดของรัฐ การหลีกเลี่ยงหรือหลบหนีจะต้อง
 ถูกลงโทษทางทรัพย์สินและร่างกายและรัฐยังกำหนดให้ไพร่ต้องขึ้นทะเบียนสังกัด
 มุลนายเท่านั้น รัฐจึงจะพิทักษ์รักษาความปลอดภัยของชีวิตและทรัพย์สินของไพร่
 (กฎหมายตราสามดวง เล่ม 2 2515 : 1-7) ในพระอัยการอาญาหลวงมีบทลงโทษ
 คอนข้างรุนแรง สำหรับผู้ที่สมรู้ร่วมคิด หรือสนับสนุนไพร่ให้หลบหนีมุลนายหรือการ
 นำไพร่ไปขายแก่คางชาติ หรือ ฉามุลนายปกปิดจำนวนไพร่หลวงที่จะมารับราชการ
 หรือไม่ควบคุมไพร่ หรือเรียกเงินจากไพร่ เป็นคน (กฎหมายตราสามดวง เล่ม 4
 2505 : 27-28, 32, 42) การบังคับให้ไพร่ต้องขึ้นทะเบียนสังกัดมุลนายเท่านั้น
 รัฐจึงจะรับรองสิทธิต่าง ๆ ของไพร่ ทำให้ไพร่จะขอความช่วยเหลือจากรัฐได้ก็
 โดยปฏิบัติความกฎระเบียบที่วางไว้ และต้องผ่านมุลนายเท่านั้น ลักษณะเช่นนี้จึง
 เท่ากับไพร่ต้องสูญเสียไปซึ่งอิสรภาพเพราะแผนตการโยกย้ายที่อยู่ การเปลี่ยนมุ
 ลนาย ฐานะทางสังคม และเศรษฐกิจของไพร่ จะถูกกำหนดโดยกฎหมาย

คนอีกกลุ่มหนึ่งที่ถูกควบคุมโดยการจ้กระเบียบตามระบบศักดินา คือชนชั้น
 ชุนนาง ซึ่งเป็นอภิสิทธิ์ชนกลุ่มใหญ่อีกกลุ่มหนึ่ง มีบทบาทอย่างมากต่อสังคมอยุธยา
 และมีความสัมพันธ์ใกล้ชิดกับพวกมุลนายระดับล่างหรือเจ้าหมู่ ซึ่งเป็นผู้ควบคุมไพร่
 โดยตรง ทั้งมีการจำแนกอย่างละเอียดในพระอัยการศักดินาทั้งสองฉบับแล้ว
 ชุนนางยังถูกกำหนดให้มีอำนาจหน้าที่ทั้งในฐานะชุนนางซึ่งเป็นมุลนาย ในระบบการ
 ปกครอง ซึ่งจะควบคุมไพร่หลวงที่สังกัดกรมกอง ขณะเดียวกันชุนนางก็อยู่ในฐานะ

มุลนายของไพร่ (สม) ซึ่งเป็นคนของขุนนางโดยตรง อำนาจหน้าที่ของขุนนางถูกกำหนดไว้อย่างละเอียดในพระอัยการอาญาหลวง ซึ่งเป็นบทกฎหมายที่กำหนดโทษรุนแรงแก่บรรดาขุนนางที่ละเมิดทมิฏฎุติที่ห้ามไว้ (รายละเอียดในกฎหมายตราสามดวง เล่ม 4 2505 : 1-105) กฎมณเฑียรบาลเป็นกฎหมายที่สำคัญอีกฉบับหนึ่ง ซึ่งกำหนดขอบข่ายความสัมพันธ์ระหว่างกษัตริย์และขุนนางอย่างเข้มงวดมาก วัฒนธรรมและชีวิตทางสังคมของขุนนางดูเหมือนจะถูกกำหนดไว้อยู่ในกฎมณเฑียรบาล ถ้าขุนนางฝ่าฝืนจะถูกลงโทษหนักเบาตามแต่ลักษณะความผิด (รายละเอียดในกฎหมายตราสามดวง เล่ม 1 2515 : 69-159) และมีกฎหมายลักษณะอื่น ๆ ที่ควบคุมขุนนางอย่างใกล้ชิด เช่น พระอัยการลักษณะกบฏศึก เป็นต้น ขุนนางในระบบศักดินาของอยุธยาจึงถูกควบคุมอย่างใกล้ชิดจากกษัตริย์มากกว่าไพร่เสียอีก

การจิกะเบียบสังคมตามระบบศักดินาของอยุธยา จึงเป็นลักษณะที่เป็น การจำแนกสถานะของคนในสังคมอย่างละเอียด การกำหนดฐานะทางเศรษฐกิจ อำนาจหน้าที่ การใช้ชีวิตทางสังคม ที่กำหนดอยู่ในกฎหมายลักษณะต่าง ๆ ที่กล่าว มาข้างต้น จึงไม่แต่จะมีผลกระทบต่อสังคมเท่านั้น แต่ยังมีนัยทางการเมือง เป็น เป้าหมายที่สำคัญอีกด้วย กฎหมายในสมัยหลังล้วนแล้วแต่สะท้อนให้เห็นถึงการจิก ะเบียบสังคมที่เข้มงวดและซับซ้อนมากขึ้นทุกขณะ ในลักษณะที่ดำเนินไปควบคู่กับ นโยบายทางการเมืองอย่างเด่นชัด ลักษณะที่ควบคู่กันไปเช่นนี้ล้วนแล้วแต่เพื่อ คอบสนองการขยายตัวทางสังคมและพัฒนาการทางการเมืองของอยุธยา ระบบ ศักดินาและระบบไพร่ มีความสำคัญต่อการจิกะเบียบสังคมของอยุธยา อาจกล่าว ได้ว่า ระบบไพร่เป็นรากฐานของการจิกะเบียบสังคมอยุธยา ซึ่งมีรากเหง้ามา จากประเพณีดั้งเดิมของสังคมไทยบนที่ราบระหว่างหุบเขา ซึ่งเป็นลักษณะของการ ควบคุมกันตามลำดับชั้นในแบบทหาร ขณะที่ระบบศักดินามีรากฐานส่วนหนึ่งมาจาก การปกครองการบริหารของชนพื้นเมืองในแถบลุ่มน้ำเจ้าพระยา ซึ่งเป็นองค์กร หรือสถาบันทางการเมืองการปกครองที่เป็นทางการอย่างชัดเจนมีในรูปแบบการปกครองที่ เป็นเรื่องของความผูกพันในลักษณะที่เป็นส่วนบุคคลที่เป็นกันเอง และส่วนสำคัญอีก ส่วนหนึ่งของระบบศักดินาก็คือ ระบบไพร่ นั่นเอง การขยายตัวของอยุธยาหมายถึง การที่เมืองหลวงขยายอำนาจไปครอบงำเมืองต่าง ๆ ทั้งใกล้และไกล ทำให้ระบบ

ศักยภาพพัฒนาซับซ้อนและใหญ่โตขึ้น ระบบไฟกับการจัดการปกครองที่เป็นทางการ
 กระจายตัวมากขึ้นทำให้มุลนายเป็นจำนวนมากถูกคุกกลืนเข้ามาเป็นส่วนหนึ่งในระบบ
 การปกครองของเมืองหลวง ทำให้ไพร่ (สม) ซึ่งเป็นของมุลนายแต่เดิม ไคมา
 ขึ้นสังกัด กรมกอง ของเมืองหลวง กลายเป็นไพร่ของกษัตริย์ (ไพร่หลวง)
 อำนาจของเมืองหลวงจะครอบคลุมเหนือมุลนายคามหัวเมืองมากขึ้นทุกทีตามเวลา
 ที่ผ่านไป ระบบการปกครองที่กำหนดตำแหน่งหน้าที่ของเจ้าเมืองต่าง ๆ ไท้กลายเป็น
 เป็นขุนนางของกษัตริย์ จึงเป็นกระบวนการเสริมสร้างอำนาจของกษัตริย์ เพราะ
 ไพร่หลวงของกษัตริย์เพิ่มมากขึ้น ในขณะที่ไพร่ (สม) ของมุลนายลดขนาดลง
 การรวมศูนย์ระบบไฟท์กษัตริย์ ทำให้มุลนายระดับยอดสูงสุดถูกแทนที่โดยกษัตริย์
 เจ้าเมืองถูกลดฐานะเป็นมุลนายในระดับริง ถ้าเป็นเมืองที่อำนาจของเมืองหลวง
 ครอบคลุมอย่างแน่นหนา มุลนายหรือเจ้าเมืองต้องขึ้นสังกัดกรมกอง ฐานะในการ
 ควบคุมไพร่ของเจ้าเมืองหรือมุลนายนั้นก็ลดลงไปอีกชั้นหนึ่ง แต่ถ้ามืองใดที่
 อำนาจของเมืองหลวงยังแผ่ไปไม่ถึงหรือมีน้อย เจ้าเมืองก็ยังมีอำนาจในฐานะมุล
 นายสูงสุดในเมืองของตนอยู่ จนกระทั่งเมื่อเมืองหลวงขยายอำนาจเข้ามาครอบ
 ครอบมุลนายเหล่านี้ก็จะถูกกลืนเข้าไปในระบบบริหารและการปกครองของเมืองหลวง
 ของลดฐานะของตนเอง เขาสังกัดกรมกอง อยู่ภายใต้การบังคับบัญชาของขุนนาง
 ในเมืองหลวง พวกมุลนายหัวเมืองต่าง ๆ แม้จะถูกลดฐานะลง แต่ก็ได้รับความ
 คุ้มครองจากทางกร ไครับอภิสิทธิ์ต่าง ๆ คราบไคที่ยังดำรงตำแหน่งในกรมกอง
 ต่าง ๆ และในหลักปฏิบัติจริง ๆ มุลนายเหล่านี้ยังคงควบคุมไพร่ของตนเอง
 เนื่องจากเมืองหลวงไม่สามารถส่งคนมาควบคุมไพร่ไคไคโดยตรง ดังนั้นอาจกล่าว
 ไคว่า การขยายอำนาจของเมืองหลวงไปครอบงำหัวเมืองต่าง ๆ มีผลเพียงแต่
 ทำให้มุลนายระดับสูงของเมืองนั้น ๆ ต้องสละอำนาจในการควบคุมไพร่ และผล
 ประโยชน์ที่ไคจากไพร่บางส่วนให้กับ มุลนายหรือขุนนางระดับสูงของเมืองหลวง
 ซึ่งคนกลุ่มนี้อยู่ใกล้ชิดกับกษัตริย์ และทำตกรควบคุมไพร่ของรัฐในนามของกษัตริย์
 โดยสภาพที่แท้จริง กษัตริย์ไม่อยู่ในฐานะที่จะควบคุมไพร่ (หลวง) ทั้งหมดไคควย
 พรของค้ แม้จะทรงแบ่งบันให้เชื้อพระวงศ์ใกล้ชิดแล้วก็ตาม พวกขุนนางหรือ
 มุลนายระดับสูงในเมืองหลวงจึงเป็นกลไกสำคัญที่ยังควบคุมไพร่ (หลวง) ส่วนใหญ่

ของรัฐในทางปฏิบัติ เพราะฉะนั้น ฐานะของพระมหากษัตริย์ ที่ทรงเป็น "เจ้าเหนือหัว" หรือมูลนายสูงสุดใน "ระบบไพร่" จะดำรงได้มั่นคงเพียงไร ส่วนหนึ่งขึ้นอยู่กับความสามารถและบุคลิกส่วนพระองค์ว่าจะทรงสามารถควบคุมมูลนาย-ขุนนางระดับสูง หรือ สร้างพันธมิตรกับคนเหล่านี้ เพื่อนำมาเป็นฐานสนับสนุนฐานะของกษัตริย์ ยิ่งเมืองหลวงขยายอำนาจออกไปครอบงำหัวเมืองได้มากเท่าไร ระบบการปกครอง-การบริหารของรัฐจำเป็นต้องขยายมากขึ้นเท่านั้น การขยายใหญ่โตของระบบการบริหารการปกครองย่อมหลีกเลี่ยงไม่พ้นที่ทำให้ ขุนนางชั้นสูง ซึ่งเป็นผู้ควบคุมกำกับดูแลกรมกองต่าง ๆ ในเมืองหลวง สามารถอาศัยตำแหน่งหน้าที่ที่สะสมและสร้างฐานอำนาจทางการเมืองและเศรษฐกิจ จากระบบไพร่ ได้มากยิ่งขึ้น ในฐานะมูลนายที่เป็นผู้บังคับบัญชาระดับสูง ปัญหานี้จะเป็นปัญหาใหญ่ที่ทำให้กษัตริย์ทรงดำเนินกุศโลบายทางการเมือง เพื่อควบคุมขุนนางเหล่านี้ให้มีความเป็นจริงฐานอำนาจขุนนางผูกพันอยู่กับระบบการปกครอง แต่เนื่องจากระบบการปกครอง เป็นแกนกลางสำคัญของการดำรงอยู่ของอาณาจักร กษัตริย์จึงต้องใช้วิธีการต่าง ๆ ที่จะกำจัดขอบเขตของการแสวงหาผลประโยชน์จากระบบการปกครองของพวกเขาให้มากที่สุดเท่าที่จะเป็นไปได้

ทั้งก่อนหน้าและระหว่างการปฏิรูปการปกครองในพุทธศตวรรษที่ 21 จนถึงการเสียกรุงครั้งที่ 1 เป็นระยะเวลาของการต่อสู้ทางการเมือง ระหว่างเมืองหลวง (ที่ควบคุมหัวเมืองในเขตลุ่มน้ำเจ้าพระยาโค) กับหัวเมืองฝ่ายเหนือ (ซึ่งถูกรวมเข้ากับอยุธยาโคไม่นาน) ที่พยายามจะปลีกรัฐเป็นอิสระ แต่การต่อสู้สิ้นสุดลงภายหลังการเสียกรุงครั้งที่ 1 เพราะการเสียกรุงแก่พม่าทำให้มูลนายทั้งในหัวเมือง (ที่เป็นศัตรูกับพม่า) และโดยเฉพาะมูลนายหรือขุนนางในเมืองหลวง ถูกกวาดต้อนไปยังพม่าบ้าง บางก็ตายในการรบ บางก็หนีไปโค ราชวงศ์ใหม่ที่ปกครองอยุธยาจึงสามารถที่จะจัดสรรการควบคุมไพร่ใหม่ได้ โดยไม่ต้องกังวลว่าจะมีการต่อต้านจากมูลนาย-ขุนนางที่เสียผลประโยชน์ กวญเหวี่ยงทำให้ ไพร่ (สม) ของพวกขุนนางมูลนายเก่าทั้งในราชธานีและหัวเมืองขาดความสัมพันธ์กัน เมื่อไพร่ขาดนายจำนวนมากเช่นนี้ ไพร่ (สม) จึงกลายเป็นไพร่หลวง จึงเป็นธรรมดาอยู่เองที่ไพร่หลวงจะต้องมีจำนวนเพิ่มขึ้นภายหลังจากการแพสงครามพม่า ฉะนั้น

เมื่อเจ้าเมืองคนใหม่ได้รับการแต่งตั้งให้ไปปกครองหัวเมือง จึงเป็นการไปปกครองไพร่หลวง มิใช่ปกครองไพร่สมของตนเอง (ม.ร.ว. อภินรพีพัฒน์ 2519 : 65) เหตุนี้จึงเป็นส่วนสำคัญอันหนึ่งที่ทำให้ ภายหลังการเสียดกรุงครั้งที่ 1 อานาจอในการควบคุมไพร่ของหัวเมืองทั้งหมด ไก่มาอยู่ในความควบคุมของกรมกองที่เมืองหลวงอย่างมั่นคงมากขึ้นกว่าแต่ก่อน ทำให้ระบบการปกครองของอาณาจักรได้เชื่อมโยงรวมศูนย์ที่เมืองหลวง แต่อย่างไรก็ตาม นับจากครั้งหลังของพุทธศตวรรษที่ 22 เป็นต้นไป อาณาจักรอยุธยาได้ตกอยู่ในภาวะปั่นป่วนทางการเมือง เนื่องจากการต่อสู้แย่งชิงอำนาจและการควบคุมผลประโยชน์ทางเศรษฐกิจที่เกิดจากการค้าระหว่างประเทศที่มีศูนย์กลางความชุกแอ่งอยู่ที่เมืองหลวงและราชสำนัก โดยกลุ่มชนชั้นสูงหรือกลุ่มผู้ปกครอง อันประกอบด้วย กษัตริย์ เชื้อพระวงศ์ ขุนนางระดับสูง ใช้อำนาจในตำแหน่งหน้าที่ ประจำกรมกองต่าง ๆ เป็นฐานในการแย่งชิงผลประโยชน์ทางเศรษฐกิจและอำนาจทางการเมือง ภาวะการณ์เช่นนี้นับว่า สร้างความปั่นป่วนให้กับระบบการควบคุมไพร่ อันมีผลต่อการสั่นคลอนระบบการปกครอง-การบริหารอย่างมาก การต่อสู้ชิงอำนาจทางการเมือง และผลประโยชน์ทางเศรษฐกิจจะเกิดขึ้นตลอดระยะเวลา 200 ปีสุดท้ายของอาณาจักร

ระบบศักดินา ยังมีประเด็นที่สะท้อนพิจารณาอีกประการหนึ่งก็คือ มีการครอบครองที่นาตามจำนวนตัวเลขศักดินาที่ต่อท้ายตำแหน่งต่าง ๆ ที่ปรากฏอยู่ในกฎหมายศักดินาทั้ง 2 ฉบับหรือไม่ เช่น กำหนดศักดินา เจ้านาย ระหว่าง 100,000-500 ศักดินา ขุนนาง 10,000-400 ข้าราชการหรือขุนหมื่น ค่ากว่า 400 ถึง 30 สามัญชนอันใดแก่ พวกไพร่ ประเภทต่าง ๆ ศักดินาระหว่าง 25-10 ขาจกฉกฉก ทาส ลูทาส มีศักดินา 5 พระสงฆ์ นักบวช ศักดินาระหว่าง 2,400-100 กฎหมายตราสามดวง เล่ม 1 2515 : 219-327) ตัวเลขเหล่านี้ให้ความหมายอะไรกับระบบศักดินา ยังเป็นปัญหาเปิดอยู่มาก ส่วนหนึ่งเห็นว่าตัวเลขเหล่านี้ หมายถึงจำนวนที่ดินที่แต่ละบุคคลมีสิทธิครอบครองได้ไม่เกินตามจำนวนที่มีบัญญัติไว้ อีกส่วนหนึ่งเห็นว่าตัวเลขเหล่านี้ หมายถึงจำนวนไพร่ในการควบคุมของมูลนาย มีการเสนอวิธีคำนวณไว้ 2 วิธี คือ Wales ได้ใช้ศักดินาของไพร่เป็นเกณฑ์คำนวณ เช่น ศักดินา 10,000 จะควบคุมไพร่ 400 คน ขณะ

ที่ศึกษานา 400 จะคุมไพร่ได้ 16 คน เป็นคน (เวลส์ 2519 : 79) อีกวิธีหนึ่ง
จำนวนศึกษานาเท่าไร หมายถึงจำนวนไพร่ที่อยู่ในควบคุมเท่านั้น เช่น ศึกษานา
10,000 ควบคุมไพร่ในบังคับได้ 10,000 คนเช่นกัน (ชัย เรื่องศิลปะ 2517 :
102-104 ; ชัยอนันต์ สมุทวณิช 2519 : 65-66)

สำหรับผู้เขียนเห็นว่า การตีความหมายของตัวเลขศึกษานาทั้งสอง
ความหมายไม่ว่าจะเป็นจำนวนที่ดินในครอบครอง หรือจำนวนไพร่ในครอบควบคุม
ไม่ได้ขัดแย้งกัน เพียงแต่ต่างฝ่ายต่างเน้นในส่วนของตนมากเกินไป ทั้งที่ดินและ
แรงงานล้วนแล้วแต่เป็นพื้นฐานของ "ระบบศึกษานา" สำหรับผู้เขียนเห็นด้วยกับ
การตีความหมายว่า เป็นจำนวนไพร่ในควบคุมมากกว่าจะหมายถึงที่ดิน แต่
วิธีการคำนวณที่เวลส์และชัย เรื่องศิลปะ เสนอนั้นยังมีปัญหาอยู่ ผู้เขียนจะเสนอ
เหตุผลสนับสนุนดังนี้

1. หลักฐานของไทยอาหม ปรากฏชัดว่า กษัตริย์อาหม ใต้พระราช
ทานที่ดินให้กับขุนนางในตำแหน่งต่าง ๆ จะมากหรือน้อยอยู่ที่ความสำคัญของแต่ละ
ตำแหน่ง แต่จะมีอัตราแน่นอนหรือไม่ หลักฐานไม่ปรากฏบ่งบอกไว้ ยกเว้นกรณี
ที่กษัตริย์พระราชทานที่ดินให้กับ "ไฟ" หรือ "ซาอิก" ซึ่งทุกคนจะได้รับที่ดิน 2 ฝืน
ฝืนแรกสำหรับตั้งบ้านเรือนที่อยู่อาศัย เป็นมรดกสืบทอดได้ แต่ที่ดินอีกฝืนหนึ่งกำหนด
ไว้ว่า 2 ฟูรา (หรือประมาณ 7 ไร่ครึ่ง) เป็นที่สำหรับทำการเพาะปลูก ที่ทำกิน
ฝืนนี้ไม่เป็นมรดกตกทอด อาจถูกเรียกคืนเมื่อไรก็ได้ตามพระราชอัชฌาศัย ใน
เขตตั้ง เกี่ย ประมุขเป็นเจ้าของที่ดินในอาณาเขต แต่มีได้ยึดถือที่ดินเพื่อประโยชน์
ของตนเองเหมือนกับเจ้าของที่ดินธรรมดา แต่ประมุขจะแบ่งปันที่ดินให้กับประชาชน
เป็นเนื้อที่มากหรือน้อยตามตำแหน่งอำนาจของผู้รับ ตามที่ประมุขแต่งตั้งไว้

(ร. แลงกาศ 2526 : 2 : 300-301) ในสิบสองปันนา ขุนนางข้าราชการ
ต่าง ๆ ใ้รับพระราชทานที่ดินจากพระเจ้าแผ่นดินและสามารถใช้แรงงานจากไพร่
พลเมืองในสังกัดหรือจากพวกทาสที่ทำงานในนาที่พระราชทานนั้นเพื่อให้ขุนนางได้
รับผลประโยชน์จากที่ดินนั้น ดังนั้นไพร่พลเมืองโคอาศัยอยู่ในเขตนาของเจ้า หรือ
ขุนนางใด ก็ต้องมีหน้าที่ทำงานรับใช้ เจ้า ขุนนาง หรือข้าราชการตามเขตนาที่
ตนสังกัดอยู่ (ณัชชา เลหาศิรินาถ 2527 : 45)

2. หลักฐานจาก "พงศาวดารกรุงศรีอยุธยา" ฉบับวันวลิต เขียนขึ้น
ในตอนปลายพุทธศตวรรษที่ 22 ใกล้เคียงว่า ในรัชกาลพระอินทราชา

... ไก่นำวิธีปฏิบัติที่ว่า เมื่อขุนนางสิ้นชีวิตลงจะต้องจ่ายทองหนัก ๑ บาท
ต่อที่ดินขนาด 10 ไร่ ภายในครอบครอง . . . ในแผ่นดินสยามไม่มีผู้ใดเป็น
เจ้าของที่ดินและคฤหาสน์ นอกจากพระเจ้าแผ่นดิน แต่เมื่อพระเจ้าแผ่นดิน
ทรงเลือกผู้ใดเขาเป็นขุนนาง ผู้นั้นจะได้รับพระราชทานนาม หรือ เครื่อง
หมายเกียรติยศเป็นรางวัล ซึ่งอาจเป็นคาบทองหรือ เงินหรือผ้าคาบทอง และ
เครื่องหมายเกียรติยศที่ใหม่พร้อมที่ดินจำนวนตั้งแต่ 100 หรือ 1,000
ไร่ ในฐานะที่เป็นขุนนาง . . . (วันวลิต 2519 : 52)

หลักฐานจากลาลูแบร์ (La Loubère) ในพุทธศตวรรษที่ 23 ว่า
". . . พระมหากษัตริย์พระราชทานที่อยู่อาศัย ที่ดินสำหรับทำเรือสวนไร่นา
พร้อมทั้งไพร่และทาส รวมตลอดถึง เครื่องอุปโภคบริโภคและสิ่งของอื่น ๆ ให้กับ
ขุนนาง สิ่งที่พระราชทานทั้งหมดนี้ เมื่อออกจากราชการก็ต้องคืนหลวงทั้งสิ้น . . ."
นอกจากนี้ ลาลูแบร์ ยังตั้งข้อสังเกต ว่ารายได้อันเกิดจากตำแหน่ง หน้าที่
ทางราชการนั้นอยู่ที่การจรรยาบรรณวังหลวง (ลาลูแบร์ 2510 : 361) ในพระ
ธรรมบัญญัติ มาตรา 24 กล่าวถึง ". . . คราพิทยาธรถือคอกจงกลนี้ควงหนึ่ง
สำหรับใช้เป็นที่รานาสัตว์ และใช้จ่ายนาซึ่งพระราชทานนั้น . . ." (กฎหมายตรา
สามควงเล่ม 1 2515 : 181)

หลักฐานจากชนชาติไทยเผ่าต่าง ๆ และหลักฐานบันทึกของตะวันตกสมัย
อยุธยาล้วนตรงกันที่ว่า ขุนนางได้รับพระราชทานที่ดินจากกษัตริย์ จะมากหรือ
น้อยขึ้นอยู่กับความสำคัญของตำแหน่งนั้น ๆ วันวลิต แสดงให้เห็นว่าที่ดินที่ได้รับ
พระราชทานอยู่ระหว่าง 100-1,000 ไร่เท่านั้น แต่ศักดินาของขุนนางอยู่ระหว่าง
10,000-400 ไร่

3. ในพระธรรมบัญญัติ มาตรา 24 เช่นเดียวกัน กล่าวถึง การใช้ตรา
พิทยาธรถือคอกจงกลสีหรือไชแคงตั้ง "ขุนหมื่นเสนา หมื่นนาพันนาหังปวง" (กฎ
หมายตราสามควงเล่ม 1 2515 : 181) ในพระอัยการอาญาหลวง มาตรา 38

กล่าวถึงตำแหน่ง ร้อยนา พันนา หมื่นนา แสนนา (กฎหมายตราสามดวง เล่ม 4 : 2505 : 40) คงไม่ใช่หมายถึงจำนวนที่นาที่มีสิทธิครอบครองอย่างแน่นอน เพราะเป็นเพียงขุนนางหรือข้าราชการระดับรอง ๆ ในกรมนา เท่านั้น ซึ่งเจ้ากรมคือ ออกญาพลเทพ ก็มีศักดินาเพียง 10,000

แต่อย่างไรก็ดีตำแหน่ง ร้อยนา พันนา หมื่นนา แสนนา ปรากฏอยู่ในสังคมไทยแถบหัวพันและตั้งเกี่ยว จิตร ภูมิศักดิ์ โต้เสนอว่า ประเพณีการตั้งตำแหน่งเป็นจำนวน มี 2 ลักษณะคือ นับจากจำนวนไร่ และนับจากจำนวนนา เข้าใจว่าการนับยศโดยนับจากที่นา เป็นลักษณะดั้งเดิมของชนชาติไทย ส่วนการนับยศจากจำนวนไพร่ ปรากฏในล้านนาที่ได้รับอิทธิพลจากรัฐมอญหรือขุขัย ทำให้มีระบบการนับยศจากจำนวนไพร่ ปรากฏในล้านนา และอิทธิพลนี้ไค้แผยอนกลับไปปรากฏในสิบสองปันนา หัวพันทั้งห้าหกในภายหลัง ส่วนไทยที่ลงมาอยู่ในรัฐของสังคมมอญทวารวดี ๗ กลุ่มนำเจ้าพระยาซึ่งได้รับอิทธิพลของรัฐสังคมทาสเขมรแห่งกรุงศรีอยุธยาปกครอง กังนั้นสังคมมอญขุขัยในค่านหนึ่ง ไค้สืบทอดการนับยศจากที่นาอันเป็นประเพณีดั้งเดิมของตนต่อมา อีกค่านหนึ่งก็ไค้พัฒนาการนับยศ โดยนับจากจำนวนไพร่ แบบการคุมทาสของมอญและเขมรขึ้น จึงไค้พบการนับยศทั้งสองระบบอยู่ในสังคมมอญขุขัย (จิตร ภูมิศักดิ์ 2524 : 306-311)

แต่การนับยศจากจำนวนไพร่นั้น ไค้ปรากฏอยู่ในสังคมอาหมเช่นกัน น่าจะเป็นหลักฐานแยงขอสम्मติฐานของจิตรที่ว่า การนับยศจากจำนวนไพร่พลเป็นประเพณีของมอญและเขมร ทั้งนี้เพราะสังคมอาหมอยู่ไกลเคี้ยวชาคการคึกคักกับชนเผ่าไทยกลุ่มอื่น ๆ การนับยศจากจำนวนไพร่น่าจะเป็นประเพณีเดิมของไทยมากกว่า และเกิดจากการรวมตัวเพื่อป้องกันกรรุกรานจากชนกลุ่มอื่น ๆ สภาพของการเคลื่อนย้ายอพยพพลวณแล้วแต่เป็นสภาพแวดล้อมที่ทำให้การควบคุมกำลังไพร่พลเป็นสิ่งสำคัญ คุ้มเหตุนี้การนับยศจากจำนวนไพร่น่าจะเป็นระบบที่เกิดขึ้นระหว่างที่มีการเคลื่อนย้ายอพยพ เพื่อสะดวกในการระคมพลป้องกันข้าศึก การนับยศจากไพร่ จึงไม่ไค้เป็นการรับเอาของเขมร และมอญมาใช้แต่อย่างไร

4. เมื่อรวมศักดินาของขุนนางทั้งหมดที่ปรากฏในกฎหมายศักดินาทั้ง 2 ฉบับ รวมแล้วเป็นล้านไร่ ในสมัยอยุธยา มีพื้นที่เพาะปลูกไม่ถึงล้านไร่ สำหรับไพร่มีศักดินาคณะ 20, 15, 10 ถ้าไพร่ทุกคนทวนาคตามจำนวนศักดินาที่กำหนดไว้จริงแล้ว พื้นที่เพาะปลูกทั้งหมด จะไม่พอกับจำนวนทั้งหมดที่ไพร่ทุกคนควรได้รับ แบ่งตามทำเนียบศักดินา (ชัยอนันต์ สมุทวณิช 2519 : 69) และการที่ทาส ยาจก วนิพก มีศักดินา 5 ซึ่งความจริงบุคคลเหล่านี้ สภาพสภาพของชนแล้ว ไม่สามารถเป็นเจ้าของที่ดินได้ (ร. แลงกาต 2526 : 2 : 311)

5. ในพระอัยการตำแหน่งนาพลเรือน และพระอัยการตำแหน่งนาทหารหัวเมือง รวมถึงกฎหมายอื่น ๆ ที่กล่าวถึง จำนวนศักดินาที่กำกับหลังตำแหน่งต่าง ๆ ไม่มีแห่งใดเลยที่ปรากฏว่ามีการลงท้ายเป็น "ไร่" หน่วยของศักดินาที่เป็น "ไร่" นี้จะปรากฏอยู่เฉพาะ พระอัยการกรมศักดิ์เท่านั้น ในกฎหมายธรรมศาสตร์ล้านช้างระหว่างพ.ศ. 2176-2233 ก็มีปรากฏตัวเลขกำกับตำแหน่งขุนนางระหว่าง 500-1,600 โดยไม่ใช้เรียกว่า "ศักดินา" แต่เรียกว่า "ค่าชั้นค่าคอก" ซึ่งแปลว่า "ค่าหัว" เช่น เมืองจันทน์ มีค่าชั้น 1,600 เมืองขวามีค่าชั้นค่าคอก 1,400 เมืองฮาม มีค่าชั้น 1,200 เมืองแพน มีค่าชั้นค่าคอก 800 เจ้าเสนาหังเจ็ก มีค่าชั้นค่าคอก 600 แกวลมอนมีค่าชั้นค่าคอก 500 เป็นต้น ตำแหน่งเหล่านี้เป็นข้าราชการ กษัตริย์และพระราชวงศ์ ในกฎหมายนี้ไม่ปรากฏว่ามีค่าชั้นค่าคอก (อรรถ นันทจักร 2529 : 128-134) น่าสังเกตว่าไม่ปรากฏว่ามีหน่วยเป็น "ไร่" เช่นกัน

6. หลักฐานเท่าที่ปรากฏ ไม่มีอะไรที่สื่อไปในทางที่ว่ามีการพระราชทานที่นา ตามศักดินาหรือการถือครองที่ดินจะถูกจำกัดเพียงเท่าที่ศักดินากำหนดให้ และบรรดากฎหมายต่าง ๆ ที่มีบัญญัติเรื่องเกี่ยวกับความผิด ไม่พบกฎหมายกำหนดโทษ หรือ กำหนดมาตรการใด ๆ ที่จะป้องกันมิให้คนที่มีนาเกินศักดินาเอาไว้เลย (คึกฤทธิ์ ปราโมช 2525 : 45 ; อาคม พิศยะและนิธิ เอียวศรีวงศ์ 2527 : 49)

จากหลักฐานที่กล่าวมาข้างต้น น่าจะแสดงให้เห็นได้ว่า "ศักดินา" เกี่ยวข้องกับที่ดินและแรงงานอย่างแน่นอน แต่จำนวนตัวเลขของศักดินาไม่ใ้หมายความว่าถึงจำนวน "นา" หรือ "ไพร่" ที่มุลนายแต่ละคนจะไ้รับ หลักฐาน

จากวันวลิตชี้ให้เห็นแล้วว่า ชุมนางได้รับพระราชทานที่ดินระหว่าง 100-1,000 ไร่ เท่านั้นและที่ดินส่วนนี้เมื่อชุมนางพ้นจากตำแหน่ง กองเวนคืนให้กับกษัตริย์ ดังนั้นชุมนางจะได้รับที่ดินเนื่องด้วยตำแหน่งทางราชการซึ่งที่กำหนดไว้ในกฎหมาย สักดินระหว่าง 100-1,000 ไร่ เท่านั้น ตัวเลขที่กำกับตำแหน่ง จึงไม่ได้เป็น เครื่องกำหนดสิทธิในการครอบครองที่นาเท่ากับจำนวนแต่อย่างใด ชุมนางมีที่ดิน 2 ฝั่งคือ ฝั่งหนึ่งได้รับพระราชทานอันเนื่องมาจากการดำรงตำแหน่งทางราชการ อีกฝั่งหนึ่ง เป็นของส่วนตัว แต่ที่ดินส่วนตัวนี้ ชุมนางก็ไม่ได้กรรมสิทธิ์เด็ดขาด ทั้งนี้ เพราะที่ดินทั้งหมดทั่วพระราชอาณาจักร เป็นของพระเจ้าแผ่นดิน จะทรงเรียกคืน เมื่อไรก็ได้ นอกจากนี้แล้วโดยความเป็นจริง ชุมนางก็ไม่อาจจะครอบครองที่ดิน เป็นหมิ่นเป็นแสนไรเป็นการส่วนตัวได้ เพราะระบบการเมืองของอยุธยาเองไม่ อำนวย ชุมนางมักจะต้องเข้าไปเกี่ยวข้องกับกฎและการซึ่งอำนาจด้วยเขา สนับสนุนฝ่ายหนึ่งฝ่ายใด ชุมนางที่อยู่ฝ่ายพ่ายแพ้ ชีวิต ทรัพย์สิน ผู้คน รวมทั้งที่ดิน (ที่เป็นของส่วนตัวหรือเนื่องมาจากตำแหน่งราชการ) ยอมต้องสูญเสียไปด้วย ชุมนางที่อยู่ฝ่ายชนะ ก็ไม่แน่นอนว่าจะดำรงอยู่ในฐานะดังกล่าวตลอดไป อาจต้องกลายเป็น ชุมนางฝ่ายพ่ายแพ้เมื่อมีการกบฏซึ่งราชย์ครั้งต่อไปก็ได้ สงครามเสียกรุงครั้งที่ 1 , 2 จะเป็นสิ่งที่ยับยั้งความสืบเนื่องของการครอบครองที่ดินของชุมนาง จริงอยู่ แม้จะมีบางระยะเวลาที่ขานเมืองสงบห่างจากสงครามภายนอกและการซึ่งอำนาจภายใน แต่กษัตริย์ก็จะดำเนินนโยบายควบคุมชุมนางอย่างใกล้ชิด ดังเช่น รัชกาลสมเด็จพระเจ้าปราสาททอง สมเด็จพระนารายณ์ หรือสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ เป็นต้น ซึ่งกษัตริย์คงไม่ปล่อยให้ชุมนางครอบครองที่ดินจำนวนมากอัน อาจจะเป็นอันตรายต่อกษัตริย์ได้ ประกอบกับการขยายตัวของระบบราชการที่ ซับซ้อนและใหญ่โตขึ้นทุกขณะตามขั้นตอนของพัฒนาการทางสังคมการเมืองของอยุธยา ทำให้ "บุคลลากร" (ชุมนาง) ในระบบราชการเพิ่มจำนวนมากขึ้นทั้งตำแหน่งและ หน้าที่ ดังนั้นถ้าตัวเลขที่กำกับตำแหน่งต่าง ๆ หมายถึง จำนวนที่ดินในการครอบ ครองแล้ว ที่ดินก็น่าจะไม่เพียงพอสำหรับให้ชุมนางจับจองครอบครองทำประโยชน์ อย่างแน่แท้

ความที่กล่าวแล้วว่า "ศักดินา" เกี่ยวข้องกับ แรงงานไพร่อย่างแน่นอน และจำนวนตัวเลขที่กำกับตำแหน่งต่าง ๆ นั้นก็คงหมายถึง จำนวนไพร่ ควบ แต่ วิธีคำนวณที่ทั้ง เวลส์ และชัช เรืองศิลป์ เสนอนั้นยังมีปัญหาอยู่ ในกรณีของ ชัช เรืองศิลป์ที่เสนอว่า จำนวนตัวเลขที่กำกับหมายถึง จำนวนไพร่ในความควบคุม โดยตรงของขุนนางตำแหน่งนั้น ๆ ถ้าเป็นเช่นนั้น ทาส ยาจก วนิพก มีศักดินา 5 ซึ่งฐานะของคนเหล่านี้ไม่อาจจะมีแรงงานในความควบคุมได้ ส่วนกรณีของ เวลส์ ซึ่งใช้เกณฑ์ศักดินา 25 ของไพร่ (หัวงาน) คำนวณหาจำนวนไพร่ในความควบคุม ของขุนนางแต่ละตำแหน่ง ปัญหาอยู่ที่ ยังมีไพร่ชนิดอื่น ๆ อีก คือ ไพร่มีครว้ศักดินา 20 ไพร่ราบศักดินา 15 ไพร่เลวศักดินา 10 ท่าไม้ถึงไม้ไผ่เกณฑ์เหล่านี้คำนวณ ควบ ผู้เขียนจึงขอเสนอเป็นการเสริมวิธีของ เวลส์ (Wales) คือ ขุนนาง (ศักดินา 10,000-400) แต่ละตำแหน่งมีไพร่ประเภทต่าง ๆ ในความควบคุม เช่น ขุนนางระดับเสนาบดีศักดินา 10,000 มีไพร่หัวงานในสังกัด 400 คน (ตาม วิธีคำนวณของเวลส์) ขณะเดียวกันก็มีไพร่มีครว้ในสังกัด 500 คน มีไพร่ราบใน สังกัดประมาณ 600 กว่าคน และมีไพร่เลวในสังกัด 1,000 คน รวมไพร่ใน สังกัดทั้งหมดประมาณ 2,500 คน ดูเหมือนจะสอดคล้องกับจดหมายเหตุวันวลิต ที่ระบุว่า ออกญากลาโหมมีข้าทาสมากกว่า 2,000 คน (ประชุมพงศาวดาร เล่ม 49 2513 : 118) ขุนนางศักดินา 5,000 , 1,000 , 400 ฯลฯ ก็จะมีไพร่ ชนิดต่าง ๆ ลดหลั่นกันไปตามลำดับ ถ้าขุนนางเหล่านี้มีตำแหน่งอยู่ในกรมเดียวกัน ก็จะขึ้นกับ ขุนนางที่เป็นเจ้ากรม หรือเสนาบดี และถือว่าไพร่ในความควบคุมของ ขุนนางนั้น ๆ เป็นไพร่สังกัดกรมอีกทอดหนึ่ง ทั้งนี้กรมที่มีความสำคัญมีกรมเล็ก ๆ ขึ้นด้วยยอมที่จะควบคุมไพร่เป็นจำนวนมากกว่ากรมเล็กที่ไม่มีความสำคัญหรือมีหน้าที่ น้อย ในหลักปฏิบัติ ขุนนางทั้งสูงต่ำ จะควบคุมไพร่ตามจำนวนที่กำหนดไว้ตาม ความสำคัญของตำแหน่ง ตัวขุนนางจะสังกัดกรมกองขึ้นตรงต่อ เสนาบดีหรือเจ้า กรม ส่วนตัวไพร่ขึ้นกับขุนนางและผูกพันกับขุนนางในฐานะมูลนายโดยตรงเท่านั้น เจ้ากรมหรือ เสนาบดีจึงมีกำลังไพร่ที่อยู่ในความควบคุมตามตำแหน่งและศักดินา เท่านั้น ไม่อาจควบคุมไพร่ที่สังกัดกรมอื่นทั้งหมด เสนาบดีหรือเจ้ากรมจึงควบคุม ไพร่พลสังกัดกรมทั้งหมดทางอ้อมโดยผ่าน ขุนนางระดับต่าง ๆ ที่เป็นมูลนายของไพร่

โดยตรงอีกคนหนึ่ง แสดงให้เห็นถึงการจึกวาง "ระบบศักดินา" ที่มีความซับซ้อน
 ตำแหน่งและศักดินาที่กำกับจึงเป็นเงื่อนไขที่ทำให้เกิดสายบังคับบัญชา ระหว่าง
 เสนาบดีหรือเจ้ากรม กับขุนนางในระดับรอง ๆ ของกรมเดียวกัน แต่การควบคุม
 ไพร่ที่แท้จริงแบ่งแยกออกไปตามขุนนางในระดับต่าง ๆ ซึ่งแต่ละคนก็ถือว่าเป็น
 มุลนายที่สัมพันธ์โดยตรงกับไพร่ที่ตนควบคุม ดังนั้นอำนาจตามสายงานบังคับบัญชา
 ซึ่งมีเจ้ากรมหรือเสนาบดี เป็นผู้ใช้อำนาจสูงสุดตามสายงานของกรมนั้น ๆ ถูกจำกัด
 โดยอ้อมมิให้อำนาจเด็ดขาดในการควบคุมไพร่ทั้งหมด แต่ต้องได้รับความร่วมมือ
 จากขุนนางในระดับรอง ๆ เสียก่อน เสนาบดีหรือเจ้ากรมจึงจะควบคุมไพร่ที่สังกัด
 กรมทั้งหมดได้ การถูกจำกัดด้วยเงื่อนไขข้างต้นนี้ มีผลทำให้เสนาบดีหรือเจ้ากรม
 ไม่อาจเกณฑ์ไพร่พลที่ขึ้นสังกัดกรมทั้งหมด (โดยมีขุนนางในระดับต่าง ๆ แยกการ
 ควบคุมจากกัน) เพื่อเข้าร่วมกับฝ่ายใดฝ่ายหนึ่งในการชิงอำนาจ โดยจะเกณฑ์ได้
 เฉพาะไพร่ที่ตนเองควบคุมโดยตรง และไพร่ที่ขุนนาง (ของกรม) บางคนที่ได้เข้า
 ร่วมมือด้วยเท่านั้น จึงได้กำลังไพร่พลเพียงส่วนเดียว เพราะการกบฏหรือการชิง
 อำนาจไม่อาจที่จะปฏิบัติการในลักษณะ เปิดเผยมุขนางที่สังกัดกรมก็มีมากมายหลาย
 ตำแหน่ง ต่างคนต่างก็เป็นมุลนายควบคุมไพร่ที่สังกัดตำแหน่งนั้น ๆ โดยตรง การ
 กบฏการชิงอำนาจหมายถึงการเอาชีวิตครอบครัว หน้าที่ทางราชการและทรัพย์สิน
 ที่ตนได้สะสมไว้เข้าเสี่ยง ด้วยเหตุนี้เองจึงเป็นการจำกัดจำนวนไพร่พลที่เข้า
 ร่วมต่อสู้ชิงอำนาจมิให้ขยายออกไปมากหรือครอบคลุมกรมกองทั้งหมด ซึ่งประเด็น
 นี้จะกล่าวในรายละเอียดต่อไปเมื่อถึงหัวข้อที่ว่าด้วยระบบการบริหารราชการ

"ระบบศักดินา" ของอยุธยา นับเป็นผลรวมของการผสมผสานของระบบ
 การปกครอง วัฒนธรรมประเพณีศาสนา และลักษณะเศรษฐกิจ ของกลุ่มชนต่าง ๆ
 ที่ได้ตั้งถิ่นฐานร่วมกันอยู่ในแถบลุ่มน้ำเจ้าพระยามาเป็นเวลาอันยาวนาน แล้วได้
 ค่อย ๆ พัฒนาความล้าค้ำและความซับซ้อน ในลักษณะที่เป็นระเบียบแบบแผน
 แน่นชัดขึ้นในสมัยอยุธยา และเป็น "ระบบ" อย่างแท้จริงนับตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ 21
 เป็นต้นมา "ระบบศักดินา" เป็นระบบที่เชื่อมโยงการเมือง การปกครอง เศรษฐกิจ
 และสังคมของอยุธยา ให้มีความสัมพันธ์เกี่ยวเนื่องต่อกัน ด้วยการจัดแบ่งกลุ่มคน
 ในสังคมออกเป็นระดับชั้นต่าง ๆ กำหนดขอบเขตอำนาจหน้าที่ สิทธิทรัพย์สิน

และความสัมพันธ์ระหว่างกลุ่มชนในระดับต่าง ๆ ที่มีต่อกัน จากคำกล่าวคือ ทาส
ไพร่ ขึ้นไปจนถึง ชุนนาง เจ้านาย และกษัตริย์จึงอยู่บนยอดสูงสุด กลุ่มชั้นล่าง
หรือชนชั้นต่ำอันประกอบด้วย ทาส ไพร่ และข้าราชการที่เรียกว่า ชุนหมื่น จะ
เป็นกลุ่มชนที่ไคร้ สอิทธิ อำนาจ และทรัพย์สิน น้อยที่สุด แต่กลับมีหน้าที่ทั้งต่อรัฐ
คอมมุนาย และต่อสังคมมากที่สุดเช่นเดียวกัน ในขณะที่กลุ่มชนชั้น เจ้านาย ชุนนาง
ไคร้ สอิทธิ อำนาจ ทรัพย์สิน นานาประการมากมายและมีหน้าที่เพียงแคปฏิบัติภารกิจ
หรือรับใช้กษัตริย์เท่านั้น อาจกล่าวได้ว่า "ระบบศักดินา" เป็นพัฒนาการของการ
จักระเบียบสังคมที่สำคัญที่แสดงให้เห็นถึงพลังอำนาจของชนชั้นปกครองอยุธยา ที่
สามารถปลูกฝัง "ระบบศักดินา" ครอบงำสังคมลุ่มน้ำเจ้าพระยามานับเป็นระยะ
เวลาเกือบห้าศตวรรษ นับจากสมัยสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ ในพุทธศตวรรษที่
21 ถึงสมัยรัชกาลที่ 5 กรุงรัตนโกสินทร์ในพุทธศตวรรษที่ 25

3. พื้นฐานทางเศรษฐกิจ

พื้นฐานเศรษฐกิจอยุธยา อยู่ที่การเกษตรกรรมและการประกอบ
กิจการค้าทั้งภายในและการค้าต่างประเทศ โดยเกษตรกรรมเป็นที่มาของรายได้
ของรัฐในรูปภาษีผลผลิตต่าง ๆ ที่เรียกจำ อากูร ซึ่งรัฐเรียกเก็บจากการทำนา
ทำไร่ ทำสวน การประมง ผลผลิตจากป่า ส่วนการค้า ทำให้รัฐมีรายได้จากการ
ที่รัฐผูกขาดและดำเนินการค้า และในรูปของภาษีศุลกากร ภาษีค่านานค่าน
นอกจากนี้ยังมีกิจกรรมบางอย่างที่ไม่เกี่ยวข้องกับการผลิต-การค้า เช่น ค่า
ธรรมเนียมและค่าปรับทางการศาล ซึ่งราษฎรต้องเสียให้แก่รัฐ เมื่อต้องการคิกคอก
ขอความคุ้มครองหรือความช่วยเหลือจากรัฐ และเครื่องราชบรรณาการซึ่งเป็นสิ่งของ
ที่บรรดาหัวเมืองประเทศราชไทยส่งมาถวายตามระยะเวลาที่กำหนดไว้ (รายละเอียด
ใน เวลส์ 2519 : 320-331) การเกษตรกรรมและการค้า ซึ่งเป็นกิจกรรม
ทางเศรษฐกิจที่สำคัญจะเกี่ยวข้องกับระบบการเกณฑ์แรงงาน อันเป็นพันธะที่ราษฎร
มีต่อรัฐ โดยชายฉกรรจ์ทุกคนต้องเขามารับราชการด้วยการทำงานให้กับรัฐทั้ง
ในยามสงบและสงคราม หรืออาจจ่ายเป็นส่วยแทนการเข้าเวรรับราชการก็ได้
การเสียดส่วย อาจทำได้โดยการจ่ายเป็นตัวเงินหรือในรูปของผลผลิต เช่น ของป่า
หรือแร่ธาตุต่าง ๆ ตามที่รัฐต้องการ ส่วยนี้เองที่เป็นที่มาของสินค้าประเภทต่าง ๆ

ที่รัฐนำไปเป็นสินค้าส่งขายต่างประเทศ (ประสิทธิ์ รุ่งเรืองรัตนกุล 2525 : 56-60) กิจกรรมทางเศรษฐกิจทั้งสองประการนี้ เป็นสิ่งที่ประชาชนในแถบลุ่มน้ำเจ้าพระยามีประสบการณ์มาเป็นเวลานานแล้วก่อนการสถาปนากรุงศรีอยุธยา

การเกษตรกรรม โดยเฉพาะการปลูกข้าว จะเป็นรากฐานที่ทำให้อาณาจักรอยุธยามีความมั่นคงและเสถียรภาพ ขณะที่การค้าก่อให้เกิดความมั่งคั่งและรุ่งเรืองของสังคมอยุธยา โดยเฉพาะชนชั้นปกครองจะได้รับผลประโยชน์จากการค้าโดยตรง กิจกรรมทางเศรษฐกิจทั้งสองดังกล่าวข้างต้นนี้สัมพันธ์กับการขยายอำนาจและมีผลต่อระบบการเมืองภายในของอาณาจักรอยุธยา

3.31 การปลูกข้าว : รากฐานของสังคม

การเพาะปลูกข้าวในสมัยอยุธยา กระทำกันอยู่ในบริเวณที่ราบลุ่มน้ำเก่า บริเวณนี้จะเป็นเขตเศรษฐกิจสำคัญของอยุธยา เนื่องจากความอุดมสมบูรณ์ของพื้นที่และลักษณะธรรมชาติที่อำนวย ทำให้การเพาะปลูกข้าวในบริเวณนี้มีความเสี่ยงน้อยกว่าในเขตอื่น ๆ สามารถที่จะเพาะปลูกมีผลผลิตมากพอโดยที่ไม่ต้องไ้แรงงานมากเกินไป สภาพการณ์เช่นนี้ย่อมเป็นสิ่งที่ชี้ชวนให้ผู้คนจากแหล่งอื่นเขามาอาศัยทำมาหากินเป็นอันมาก อีกทั้งนโยบายของอยุธยาเองก็สนับสนุนให้พลเมืองที่กลางถางพงบุกเบิกที่นาทำการเพาะปลูก ในพระอัยการลักษณะกบฏศึก บทที่ 63 กล่าวว่า "อนึ่งปากท่งทุ่งวางร้างเทร หาญอยู่ทำมาหากินมิได้ แลผู้ไ้ชักชวนราษฎรให้เขามาทำมาหากิน เอาส่วยสาอากรขึ้นพระคลังบ้านานเป็นลหุ" (กฎหมายตราสามดวง เล่ม 4 2505 : 154) บางครั้งถึงกับมีการกวาดต้อนผู้คนจากแหล่งอื่นมา การที่มีคนมากย่อมสามารถที่จะทำการเพาะปลูกไ้พืชพันธุ์ธัญญาหารเพิ่มมากยิ่งขึ้น เป็นพื้นฐานสำหรับสร้างอำนาจให้กับรัฐ (ไพฑูรย์ สายสว่าง 2518 : 93)

การปลูกข้าวตลอดสมัยอยุธยาใช้วิธีการเพาะปลูกข้าวอย่างง่าย ๆ ไม่ซับซ้อน ใช้โคกระบือในการไถนา คันไถทำจากไม้และอาศัยน้ำฝนเป็นปัจจัยสำคัญในการทำนา เมื่อถึงฤดูเก็บเกี่ยวข้าว ก็จะใช้โคกระบือนำข้าวหรือ

สีข้าวเปลือกถ้วยครกไม้กระเบื้อง (ลาลูแบร์ 2510 : 78-79 , 84) ชาวนา
 อูรุษยาจะหว่านเมล็ดข้าวลงในที่นา เมื่อน้ำท่วมที่นาคนกล้าก็จะโคพ่นน้ำและรอเวลา
 เก็บเกี่ยวเมื่อน้ำลด (แซร์แอส 2506 : 4-5 ; Ishii in Ishii, eds, 1978 : 27)
 แรงงานหลักที่ใช้ในการผลิตเป็นแรงงานหญิง เด็ก และชายที่ยังไม่ถึงเกณฑ์ที่ต้อง
 ถูกสักเลกและไพร่ที่ปลดชราแล้วเป็นส่วนใหญ่ ส่วนแรงงานที่เป็น "ชายฉกรรจ์"
 ถูกเกณฑ์ไปให้รับใช้มูลนายและทำงานให้กับรัฐ (แซร์แอส 2506 : 117, 128-134
 ; ลาลูแบร์ 2510 : 223-224) ในบันทึกของวันวลิต ผู้หญิงสยามคงทำงาน
 ในไรนา แจวเรือในแม่น้ำและทำงานอื่น ๆ หลายอย่าง (Van Vliet 1910 : 82)
 หลักฐานจีนสมัยก่อนอยุธยากล่าวตรงกันว่า สตรีมีบทบาทค่อนข้างสำคัญในกิจกรรมต่าง ๆ
 (วินัย พงศ์ศรีเพียร, ในวินัย พงศ์ศรีเพียร, บรรณาธิการ, 2528 : 9 , 31 , 38)
 แรงงานผู้หญิง เด็ก ชายที่ยังไม่ถึงเกณฑ์และไพร่ที่ปลดชรา จึงเป็นแรงงานที่ทำการ
 เพาะปลูกข้าวอยู่ตลอดเวลา อีกทั้งการเกณฑ์แรงงานชายฉกรรจ์ไปทำงานให้กับ
 รัฐคงไม่ไคทำใ้ผลผลิตทางเกษตรลดลง เพราะรัฐเกณฑ์แรงงานไปใช้ในคอน
 วางจากการทำนา จะเห็นได้ว่า "รัฐบาล" อยุธยาสามารถที่จะระดมแรงงาน
 อันเป็นปัจจัยสำคัญในการผลิตทางเศรษฐกิจได้อย่างเต็มที่ โดยผลผลิตส่วนเกิน
 จะตกอยู่กับ "รัฐ" คือ พระมหากษัตริย์ และบรรดาชนชั้นสูงอื่น ๆ ผลผลิตส่วนเกิน
 ที่เกิดจากแรงงานไพร่นี้จะถึงมือชนชั้นกลาง น้อยมาก ไม่ว่าจะอยู่ในภาวะปกติหรือ
 สึกสงคราม ราษฎรหรือไพร่ทั่วไปก็ต้องเสียค่าอากรประเภทต่าง ๆ เช่น อากร
 ค่าน้ำ* เรียกเก็บจากชาวนาโดยตรง ชาวนาที่เช่านาเจ้าของที่ดินจึงเสีย

* การเก็บอากรค่าน้ำเก็บในแบบ "นาฟางลอย" และ "นาโคก"
 นาฟางลอย ใช้เก็บค่าน้ำแบบนาคอนที่ทำแห้งละเล็กละน้อย จึงใช้ส่งเกดคอฟาง
 และทำการรวักที่คิดว่าแท้จริงเท่าไร แล้วเก็บอากรตามนั้น นาคูโคกหรือนาคู
 คือ เก็บตามจำนวนโคที่ใช้ทำนาเป็นหลักของอัตราค่าน้ำ เป็นวิธีเก็บค่าน้ำแบบนาทุ่ง
 (ลัทธิธรรมเนียมต่าง ๆ เล่มจบ 2515 : 189) แต่สมสมัย ศรีศุทรพรหม เสนอ
 ว่า การเก็บค่าน้ำ แบบนาฟางลอยและนาโคกนั้นเป็นวิธีเก็บแบบใหม่ เกิดขึ้น
 ภายหลังการเก็บอากรค่าน้ำไรละสลึงไม่มียกเวน (2517 : 252-253)

ผลประโยชน์สองต่อ คือ เสียเป็นค่าเช่านาให้แก่เจ้าของที่นา และต้องเสียเป็น
 อากรค่าเช่านาให้แก่หลวง พวกมูลนายที่เป็นเจ้าของที่ดินจะเกณฑ์บ่าวไพร่และ
 เลกท่านาในที่นาของตนเอง มูลนายจะเสียเพียงอากรค่านา ส่วนค่างแรงของ
 พวกบ่าวไพร่หรือเลกไม่ต้องเสีย เครื่องไม้เครื่องมือในการท่านาพวกบ่าวไพร่
 และเลกจะนำมาเอง อากรค่านาแต่เดิมจะจ่ายเป็น ข้าวเปลือก โดยประชาชน
 ต้องส่งข้าวเปลือกให้แก่ฉางหลวงของทุกปี ชาวที่เก็บนี้เรียกว่า "นางข้าว"
 ประชาชนต้องขนส่งควยเครื่องมือและกำลังของตนเองไปจนถึงฉางหลวง มีทั้ง
 ฉางหลวงในกรุง และฉางหลวงหัวเมือง ไม่มีหลักฐานว่าเก็บในอัตราไรละก็ถึง
 และยกเว้นไม่เก็บในที่ดินที่ไม่ไค้ทำประโยชน์ ต่อมาในสมัยสมเด็จพระนารายณ์
 เปลี่ยนมาเก็บเป็นเงิน โดยเก็บไรละสลึง ไม่มีข้อยกเว้น คือ เก็บตามการครอบ-
 ครองที่ดินเป็นเกณฑ์ หลักฐานจากลาตูลูแบร์กล่าวว่าการเก็บอัตราไรละสลึง
 จะเก็บไค้เฉพาะบางส่วนของประเทศ คือ เฉพาะในเมืองที่สมเด็จพระนารายณ์
 มีอำนาจบังคับบัญชาสมบูรณ์เท่านั้น (สมสมัย ศรีศุทรพรหม 2517 : 247-252)
 ในสมัยปลายอยุธยารัชกาลสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ มีการเรียกเก็บส่วย
 ซึ่งมีรายการส่วยบางประเภทที่เป็นผลผลิตทางการเกษตร คือ ข้าว น้ำตาล อ้อย
 (บุษกร กาญจนจारी 2527 : 23) รายไค้ของรัฐนอกจากอากรข้าวแล้ว กษัตริย์
 ยังเรียกเก็บจากผลผลิตทางการเกษตรอื่น ๆ เป็นอากรพืชสวน พืชไร่ ซึ่งไค้พัฒนา
 ขึ้นในสมัยสมเด็จพระเอกาทศรถ (วันวลิต 2519 : 83-84)

ข้าวจึงเป็นผลผลิตหลักของอยุธยา ในฐานะที่เป็นผลผลิตสำหรับเลี้ยงดู
 ประชากร ในฐานะเป็นแหล่งรายไค้ของรัฐในรูปของอากรค่านาและเมื่อการค้าชาว
 กับต่างประเทศขยายตัวขึ้นในตอนปลายอยุธยา ชาวไค้จะเป็นสินค้าที่ทำรายไค้ให้
 รัฐอีกประเภทหนึ่ง นอกจากนี้แล้วข้าวยังเป็นเสบียงรายการที่รัฐเก็บไว้ใช้ในการ
 ทำสงคราม ไม่ว่าจะเป็นสงครามรุกรานดินแดนอื่น ป้องกันการรุกรานหรือปราบปราม
 กบฏ การเพาะปลูกข้าวยังเป็นรายไค้หลักที่จะยังความมั่นคงทางเศรษฐกิจให้แก่
 บรรดาชนชั้นปกครองที่เป็นขุนนางหรือมูลนายอีกควย

การควบคุมพื้นที่ปลูกข้าวในเขตแกนกลางของอาณาจักรอยุธยา จึงมีความ
 สำคัญอย่างมากต่อความเข้มแข็งและการขยายอำนาจทางการ เมืองของเมืองหลวง

ที่พยายามควบคุมหัวเมืองในเขตลุ่มน้ำเจ้าพระยาและเมืองของรัฐอื่น ๆ การที่เมืองหลวงควบคุมพื้นที่ที่เป็นแกนกลางในการปลูกข้าวได้ จึงมีฐานกำลังในเรื่องเสบียงอาหารและกำลังคนมากกว่าหัวเมืองอื่น ๆ ทำให้เกษตรกรอยุธยามีกำลังมากพอที่จะดำเนินนโยบายขยายอำนาจด้วยการรุกรบเข้าไปยังดินแดนของรัฐอื่น เช่น การพยายามผนวกกัมพูชาให้เขาเป็นส่วนหนึ่งด้วยการสถาปนาระบบเมืองลูกหลวงขึ้นปกครองเขมรระยะหนึ่ง ในเขตหัวเมืองฝ่ายเหนือเองก็พยายามเปลี่ยนฐานะจากประเทศราชเป็นเมืองพระยามหานคร สงครามรุกรบและปราบปรามรัฐทั้งสองนี้จึงเกิดขึ้นเป็นระยะตลอด 150 ปีแรกของอยุธยา สงครามที่เกิดขึ้นย่อมมีผลกระทบต่อการเพาะปลูกข้าวในเขตแกนกลางอย่างแน่นอน อย่างน้อยที่สุดแรงงานที่ทำการเพาะปลูกโดยเฉพาะชายฉกรรจ์ถูกเกณฑ์เข้ากองทัพไปรบนั้น จะตองนำเสบียงอาหาร เครื่องนุ่งห่มติดตัวมาเอง (ลาลูแบร์ 2510 : 1 : 346) ถ้าเสบียงที่นำติดตัวมาหมด ไฟรก็จะต้องหยิบยืมหรือซื้อเสบียงอาหารเอง คงเป็นสาเหตุหนึ่งที่ทำให้พระราชพงศาวดารบันทึกไว้ว่า สมเด็จพระนเรศวรโคตรหงษ์นำกองทัพไทยล้อมเมืองตองอูอยุธยาจนเสบียงอาหารที่เตรียมมาเริ่มขาดแคลน "ข้าวแพงเป็นทะนานละ 10 สลึง 3 บาท" ตองปล่อยให้ไพร่พลกระจายออกไปล่าตระเวนหากินทุกตำบล แต่มีโคเสบียงอันพอจะเลี้ยงไพร่พลทั้งปวงในกองทัพหลวง "ข้าวแพงเป็นทะนานละค่าถึง" (ประชุมพงศาวดาร เล่ม 39 2512 : 41-42) สงครามจึงทำให้สถานการณ์ข้าวยากหมดแพง ไม่วาจะเป็นกรณีของไทยยุคไปรุกรบในดินแดนอื่น หรือกองทัพจากดินแดนอื่นยกมาตีอยุธยา และยังทำให้ตองสูญเสียแรงงานที่สามารถทำการเพาะปลูกไปอีกส่วนหนึ่งด้วย แต่เนื่องจากความอุดมสมบูรณ์และสภาพแวดล้อมอันช่วยให้เขตลุ่มน้ำเจ้าพระยาสามารถเพาะปลูกข้าวได้ผลผลิตดีกว่าเขตอื่น โดยไม่ต้องออกแรงมากนักก็อั้งทั้งแรงงานหลักจริง ๆ อยู่ที่ผู้หญิง เด็ก และคนที่ยังไม่ถึงเกณฑ์ ดังนั้นน่าจะมิได้ทำให้แรงงานผลิตลดลงมากนักถึงแม้จะปรากฏเหตุการณ์ที่เมืองลูกหลวงยกกองทัพมายึดเมืองหลวงเกิดขึ้น 2-3 ครั้งก็ตามไม่ปรากฏว่ามีการสู้รบเป็นเรื่องราวใหญ่โตกินเวลานาน ๆ ผลกระทบต่อการเพาะปลูกข้าวในแถบที่ราบลุ่มน้ำเจ้าพระยาคงไม่มากนัก อั้งทั้งดินแดนสำคัญที่เป็นแกนกลางซึ่งใช้เพาะปลูกข้าวนี้ เมืองหลวงคืออยุธยาสามารถที่จะควบคุมไว้ได้อย่างมั่นคง นอกจากเหตุการณ์ซึ่งอำนาจของเมืองลูกหลวง

ดังกล่าวแล้ว หัวเมืองอื่น ๆ ของแถบนี้มิได้ก่อการกระด้างกระเดื่องตั้งแข็ง เมืองจนถึงกับต้องส่งกองทัพไปปราบปรามแต่อย่างไร ดังนั้นเขตที่ราบลุ่มที่ใช้เพาะปลูกแถบนี้จึงปราศจากการรบกวนจากภัยสงครามขนาดใหญ่ แม้ในสมัยสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถและสมเด็จพระรามาธิบดีที่ 2 จะมีการรบติดพันกับล้านนา แต่สนามรบก็อยู่ในแถบหัวเมืองเหนือตลอดเวลามีเคยมีกองทัพใดจากภายนอกที่ล่วงล้ำเข้ามาถึงที่ราบลุ่มน้ำเจ้าพระยาได้ อาจกล่าวได้ว่านับแต่ก่อตั้งกรุงศรีอยุธยาในปี พ.ศ. 1893 จนถึงก่อนการขึ้นครองราชย์ของสมเด็จพระมหาจักรพรรดิ ลุ่มน้ำเจ้าพระยาไม่เคยเผชิญภัยสงครามโดยตรงเลย เป็นระยะเวลากว่า 2 ศตวรรษแต่หลังจากนั้นคอมานันท์จาก พ.ศ. 2091-2112 พยายามกองทัพขนาดใหญ่มาล้อมกรุงศรีอยุธยา ก่อให้เกิดสงครามขนาดใหญ่ระหว่างพม่ากับไทย โดยมีลุ่มน้ำเจ้าพระยาและกรุงศรีอยุธยาเป็นสมรภูมิระหว่าง พ.ศ. 2111-2112 พม่าล้อมกรุงอยู่ถึง 9 เดือนจึงยึดได้ และหลังจากเสียกรุงแล้วบริเวณลุ่มน้ำเจ้าพระยาต้องประสบกับการรุกรานของเขมรหลายครั้ง และมีการกบฏขึ้นในแถบเมืองลพบุรีนับเป็นครั้งแรกที่เกิดขึ้นในเขตแกนกลางของอยุธยา เมื่อสมเด็จพระนเรศวรประกาศอิสรภาพกองทัพพม่าก็ยกมาเข้ายึดบริเวณแถบนี้พร้อมทั้งล้อมกรุงศรีอยุธยาด้วย ในปี พ.ศ. 2127 , 2128 , 2129 , 2133 , 2135 ซึ่งแต่ละครั้งเป็นสงครามขนาดใหญ่ ประกอบด้วยทัพเป็นจำนวนมากเข้ารบพุ่งต่อสู้กัน และสนามรบก็อยู่ในบริเวณลุ่มน้ำเจ้าพระยาทั้งสิ้น เพราะฉะนั้นระหว่างปี พ.ศ. 2091-2135 การเพาะปลูกชาวนาในเขตที่ราบลุ่มน้ำเจ้าพระยาซึ่งอยู่รอบ ๆ อยุธยาคงจะต้องถูกกระทบกระเทือนและบอบช้ำจากภาวะสงคราม

ในช่วงตั้งแต่รัชกาลสมเด็จพระเอกาทศรถจนถึงสิ้นรัชกาลสมเด็จพระนารายณ์ อาจกล่าวได้ว่าเป็นยุคที่พม่าเข้าสู่วาระปกติของการผลิตข้าวในเขตลุ่มน้ำเจ้าพระยา เพราะปัญหาการรุกรานจากกองทัพต่างชาติภายนอกหมดไปแม้จะมีการรัฐประหารซึ่งอำนาจเกิดขึ้นหลายครั้ง แต่ก็จำกัดตัวอยู่เฉพาะภายในเมืองหลวงหรือพระราชวังเท่านั้น กบฏพระศรีศิลป์ในรัชกาลสมเด็จพระเชษฐาธิราชก็เหมือนจะเป็นการกบฏเพียงครั้งเดียวที่ท้าทายอำนาจของเมืองหลวงในเขตแกนกลาง เนื่องจากพวกกบฏมีฐานกำลังอยู่ที่เพชรบุรี มีกำลังคน 20,000 คน โดยมีขุนนางชั้นสูงหลายคนให้การสนับสนุนอยู่ด้วยพระศรีศิลป์ได้ประกาศตัวเองเป็นกษัตริย์

แต่ในไม่ช้ากองทัพจากเมืองหลวงก็ยกมาปราบปราม (ประชุมพงศาวดารเล่ม 39 2512 : 102-103 ; ประชุมพงศาวดารเล่ม 49 2513 : 123-133) นับเป็นครั้งแรกที่ปรากฏหลักฐานว่า หัวเมืองในเขตแดนกลางโคกระกาศแยกตัวเป็นอิสระจากอำนาจของกษัตริย์ที่เมืองหลวง เนื่องจากการปราบปรามกบฏจำกัดอยู่บริเวณเขตเมืองเพชรบุรีจึงไม่ก่อให้เกิดผลกระทบกระเทือนต่อเขตลุ่มน้ำเจ้าพระยามากนัก

การปลอศภัยจากภาวะสงครามทำให้การเพาะปลูกข้าว ในเขตลุ่มน้ำเจ้าพระยาฟื้นฟูเข้าสู่ภาวะปกติและดูเหมือนว่ายังสามารถผลิตได้เพิ่มมากขึ้นและสามารถส่งเป็นสินค้าออกไปยังต่างประเทศได้ สาเหตุส่วนหนึ่งที่สนับสนุนให้มีการค้าข้าวกับต่างประเทศเป็นเพราะในกลางปี พ.ศ. 2167 เกิดสงครามในเกาะชวาและบริเวณชายฝั่งโคโรมันเกิล ซึ่งปกติเคยเป็นแหล่งผลิตข้าวที่สำคัญไม่สามารถทำการผลิตข้าวได้ ทำให้ต้องมีการสั่งซื้อข้าวจากอยุธยา หลักฐานจากเอกสารฮอลันดาชี้ให้เห็นว่า ระหว่าง พ.ศ. 2168-2169 ฮอลันดาที่บัตตาเวียต้องการข้าวเป็นปริมาณมาก แต่อยุธยาไม่สามารถส่งข้าวไปให้ตามความต้องการอย่างสม่ำเสมอได้ ถึงนั้นพอถึง พ.ศ. 2170 อยุธยาส่งข้าวไปยังบัตตาเวียลดลงมาก ทั้งนี้เป็นเพราะอยุธยาประสบปัญหาหน้าท่วม และสมเด็จพระเจ้าทรงธรรมมิชชาวเป็นเงื่อนไขในการดำเนินนโยบายการเมืองระหว่างประเทศกับบริษัทฮอลันดา (Smith 1977 : 55-56) หรือในปีที่การปลูกข้าวประสบความเสียหายจากน้ำท่วมมากเกินไป ก็จะมีการห้ามส่งข้าวออก เช่นในปี พ.ศ. 2221 เกิดน้ำท่วมยังผลให้ข้าวที่ปลูกไว้เสียหาย จนต้องห้ามและกวดขันการส่งข้าวออก (ประชุมพงศาวดารเล่ม 12 2507 : 308) สะท้อนให้เห็นถึงปริมาณการผลิตข้าวเพื่อส่งออกของอยุธยายังไม่มีความแน่นอน ระหว่าง พ.ศ. 2173-2183 การผลิตข้าวตกต่ำเป็นระยะเวลายาว ระหว่าง พ.ศ. 2193-2203 ตกต่ำเป็นการชั่วคราว ระหว่าง พ.ศ. 2185-2195 ฮอลันดาซื้อข้าวจากอยุธยาลดลงมาก แม้ว่าในตอนต้นพุทธศตวรรษที่ 23 (รัชกาลสมเด็จพระนารายณ์) จะเกิดการขาดแคลนข้าวในเกาะชวาอีก แต่อยุธยาถึงเวลานี้ไม่มีความสำคัญในฐานะแหล่งอาหารสำหรับฮอลันดาอีกต่อไป (Smith 1977 : 61 , 66-67) แต่อย่างไรก็ตามระหว่าง พ.ศ. 2199-ประมาณ พ.ศ. 2257 ประเทศที่ซื้อข้าวอยุธยามากที่สุดก็ยังคงเป็นฮอลันดา. (พรนิภา พุฒินารากร และทวีศิลป์ สืบวัชณะ

2518 : 51) นอกจากฮอลันดาแล้วในสมัยนี้อยุรยายังส่งชาวไปขายที่ ยะโฮร์ และยัมปี (กรมศิลปากร 2513 ก. : 100) พ.ศ. 2203 - 2213 อยุรยาขายชาวให้แก่ปัตตาเวีย มะละกา และฟอร์โมซา (ไต้หวัน) เป็นจำนวนมาก (Smith 1977 : 83) ใน พ.ศ. 2203 บันทึกของชาวฮอลันดาเรียกว่าอยุรยา ส่งชาวไปขายที่มะนิลา ภูเก็ต หนามเก่า โคชินไชน่า ปัตตาเวีย ยะโฮร์ รวมถึง มะละกา (กรมศิลปากร 2513 ก. : 39 , 59 , 275) ในรายงานเกี่ยวกับการค้าขายในกรุงสยาม โดยนายบอร์ช ไวท์ เมื่อ พ.ศ. 2221 ว่าอาณาจักรอยุรยาอุ้มไปควยขาวและส่งขายให้แก่ประเทศเพื่อนบ้านให้แก่ หัวเมืองมลายู และชาวทุก ๆ ปี ในยามที่ประเทศเหล่านี้ขาดแคลนขาว (ประชุมพงศาวดารเล่ม 12 2507 : 307-308)

ในระยะ 20 ปีแรกของราชวงศ์บ้านพลูหลวง แม้ในระยะนี้จะเกิดสงครามปราบปรามหัวเมืองหลายครั้งทั้งนครราชสีมาและนครศรีธรรมราชเป็นระยะเวลาาน ก็ตาม แต่จากรายงานการค้าของ มร.บาวเยียร์ ปีพ.ศ. 2239 ว่า ในจำนวนสินค้านำเข้าจากสยามของโคชินไชน่ามีขาวรวมอยู่ด้วย (กรมศิลปากร 2520 : 151) ระหว่าง พ.ศ. 2265-2300 จีนกลายเป็นตลาดขาวที่สำคัญของอยุรยา (รายละเอียดใน พรนิภา พุฒินารากร และทวีศิลป์ สืบวัชนะ 2518 : 53-54) ทั้งนี้เนื่องจากประเทศจีนเกิดปัญหาทุพภิกขภัยขาดแคลนข้าว จำเป็นต้องเปิดประเทศค้าขายตั้งแต่ พ.ศ. 2227 และโดยอ้อมลดยกเลิกเกณฑ์การค้าที่เข้มงวด และประกอบด้วยการระเบียบการที่จุกจิกลง พร้อมกันนี้ยังยกเว้นภาษีสินค้าเขาสำหรับชาว และลดอัตราภาษีทั้งขาเข้าขาออกให้แก่เรือสินค้าที่นำชาวมาขายให้แก่จีน อยุรยาส่งชาวไปจีนเฉลี่ยปีละไม่น้อยกว่า 65,000 ทาย บางปีก็หลายแสนทาย (สายชล วรพรรัตน์ 2525 : 8-10 , 24-25) พ.ศ. 2302 หลักฐานจากบันทึกของบาทหลวงฝรั่งเศสในกรุงศรีอยุธยาระบุว่า

เจ้าพระยาพระคลัง มีคำสั่งไปยัง เมืองตะนาวศรีให้รับรองอุทหนุชช่วยเหลือพวกฝรั่งเศษ และให้ส่งชาวสารและคีนุกไปยัง เมืองปอนกิเชรี (ประชุมพงศาวดาร เล่ม 23 2511 : 6) หลังจากนั้นกองทัพพม่าได้มาล้อมกรุงศรีอยุธยาในปี พ.ศ. 2303 และตามมากวยสงครามพม่าล้อมกรุง พ.ศ. 2309-2310

อาจกล่าวได้ว่า นับตั้งแต่ปลายพุทธศตวรรษที่ 22 จนถึงสิ้นพุทธศตวรรษที่ 23 เขตแกนกลางของอยุธยาซึ่งเป็นแหล่งเพาะปลูกข้าวที่สำคัญมิได้ถูกรุกรานจากสงครามขนาดใหญ่เลย ทำให้บริเวณนี้มีผลผลิตข้าวสมบูรณ์พอที่จะเลี้ยงประชากรและเหลือส่งออกไปขายยังประเทศเพื่อนบ้าน จนกระทั่งส่งออกไปยังประเทศจีนเป็นจำนวนมากในตอนปลายพุทธศตวรรษที่ 23 แต่เมื่อเปรียบเทียบกับในสมัยกลางอยุธยา การค้าข้าวเป็นลักษณะค่อนข้างกระจายไปตามประเทศในเขตเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ ญี่ปุ่น และจีน ในขณะที่ตอนปลายอยุธยามูลค่ารวมที่อยุธยาส่งข้าวออกมีลักษณะกระจุกตัวที่จีน ซึ่งในระยะดังกล่าวนี้ ปริมาณการค้าข้าวระหว่างอยุธยากับประเทศในบริเวณเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ลดลงอย่างมาก ดังนั้นลักษณะมูลค่ารวมของปริมาณที่อยุธยาค้าขายกับต่างประเทศในช่วงสมัยกลางอยุธยากับช่วงสมัยปลายอยุธยามีลักษณะฉาย เหมวลรวมจากที่ครั้งหนึ่งเคยค้าขายกับหลายประเทศไปสู่การค้าขายเฉพาะกับจีน ปริมาณการค้าข้าวระหว่าง 2 ยุคจึงไม่น่าจะมีความแตกต่างกันมากนัก (สรศักดิ์ งามขจรกุลกิจ 2527 : 126)

เมื่อพิจารณาจากเงื่อนไขอื่น ๆ เช่น เทคโนโลยีทางการผลิตก็มิได้มีการปรับปรุงให้มีความสามารถในการเพิ่มผลผลิต รัฐบาลอยุธยาเองก็ดูเหมือนจะจำกัดบทบาทในการจัดการชลประทานเพื่อสนับสนุนการเพาะปลูกข้าวอยู่มาก จึงจะเห็นว่าการลดลงที่ชุกขึ้นในสมัยต่าง ๆ มักจะมีวัตถุประสงค์เพื่อการคมนาคม (ทานาเบ 2518 : 83) และในบริเวณที่มีการชุกคลองลัดจะเป็นบริเวณตอนล่างของลุ่มน้ำเจ้าพระยา คือบริเวณกรุง เทพา ซึ่งในบริเวณนี้มีปัญหาเรื่องน้ำท่วมและการระบายน้ำเป็นไปได้ยากและ เป็นบริเวณที่ยังมีไค้ใช้เป็นแหล่งสำคัญในการเพาะปลูกตลอดสมัยอยุธยา (ไพฑูรย์ สายสว่าง 2527 : 305 , 315) ภาวะฝนแล้ง น้ำท่วม หรือโรคระบาดที่เกิดขึ้นเป็นระยะ ๆ มีส่วนสำคัญประการหนึ่งที่ทำให้ผลผลิตข้าวเกิดความเสียหายจนรัฐต้องจำกัดและห้ามมิให้มีการส่งออก แม้สงครามขนาดใหญ่จะไม่เกิดในเขตแกนกลาง แต่สงครามปราบปรามกบฏหัวเมืองชายอาณาเขตหรือประเทศราชรวมถึง

การต่อสู้เพื่อชิงอำนาจทางการเมืองภายในเมืองหลวง ซึ่งเกิดขึ้นค่อนข้างมาก ทั้งในยุคกลางและยุคปลาย และท้ายสุดตามทวยสงครามพม่าลอมกรุงในปี พ.ศ. 2303 และ พ.ศ. 2309-2310 สาเหตุเหล่านี้ล้วนแล้วแต่เป็นสิ่งที่ทำให้เกิดชาวยากหมากแพงเป็นระยะ ๆ และจะรุนแรงมากขึ้นในระยะที่ท่าสงคราม

สภาพการณ์ที่กล่าวข้างต้นเป็นเงื่อนไขสำคัญที่จำกัดมิให้อยุธยาสามารถปลูกข้าวเหลือบริโภคนเป็นจำนวนมากจนถึงกับส่งออกได้อย่างสม่ำเสมอตลอดเวลา ทวยเหตุนี้ผลผลิตข้าวในสมัยอยุธยาตอนกลางและตอนปลายคงไม่แตกต่างกันมากนัก การเปลี่ยนแปลงโครงสร้างทางเศรษฐกิจจนถึงขั้นเกิดการเปลี่ยนแปลงในเรื่องความสัมพันธ์ทางการผลิตในรูปแบบใหม่คงจะยังไม่เกิดขึ้น อยุธยาตั้งแต่สมัยต้นจนถึงสมัยปลาย คงอาศัยความได้เปรียบและความอุดมสมบูรณ์ และระบบการควบคุมกำลังคนเป็นส่วนสำคัญในการผลิตข้าวเพื่อเลี้ยงประชากรทั้งหมด เมื่อถึงสมัยกลางและปลายอยุธยา ซึ่งอยุธยาปลอดภัยจากการถูกรุกราน ทำให้สามารถผลิตข้าวมีปริมาณเหลือที่จะส่งออกไปขายต่างประเทศในฐานะสินค้าประเภทหนึ่งอันหมายถึง การสร้างความมั่งคั่งให้กับสังคมอยุธยาโดยเฉพาะชนชั้นมูลนาย ขุนนางและกษัตริย์ ซึ่งเป็นผู้ที่ควบคุมปัจจัยการผลิตใน "เขตแกนกลาง" ไม่ว่าจะเป็นเรื่องที่ดิน แรงงาน รวมถึงการจัดเก็บภาษี การขยายตัวในระดับหนึ่งของการเพาะปลูกข้าวและการค้าข้าวคง เป็นสิ่งที่ทำให้ชนชั้นมูลนาย-ขุนนางมีฐานะทางเศรษฐกิจที่มั่งคั่ง เพิ่มพูนขึ้นกว่าแต่ก่อน

การปลูกข้าวและผลผลิตข้าวเป็นแหล่งรายได้สำคัญของกษัตริย์ ขนชั้นมูลนายและไพร่ ขนชั้นมูลนายซึ่งมีไค้เป็นผู้ทำการผลิตแต่ไค้รับผลประโยชน์จากการผลิตทั้งในส่วนที่เป็น อากาศานา ค่าเช่านา ส่วย และในส่วนที่เป็นแรงงานการผลิตจากไพร่ แต่ไพร่ซึ่งเป็นผู้ผลิตที่แท้จริงกลับไค้รับผลประโยชน์จากการผลิตของตนเองเพียงแค่อ้อย่างชีพเท่านั้น ระบบความสัมพันธ์ทางการผลิตภายใต้การจกัสรรผลประโยชน์จากการผลิตที่เหลือมูลค่าเช่นนี้คงสุภาพอยู่ไค้ในระยะเวลายาวนานโดยมิไค้มีปฏิกริยารุนแรงมากนักจากไพร่ เกิดจากการที่กษัตริย์อ้างกรรมสิทธิ์ในที่ดินทั้งหมด จึงทรงสามารถเรียกเอาผลประโยชน์จากการใช้ที่ดินและรูปของอากรรกษัตริย์ทรงไว้ซึ่งสิทธิที่จะขับไล่อาศิย์อยู่ในที่ดินออกจากที่ดิน ทำให้ราษฎรต้องรำลึก

ถึงพระมหากษัตริย์ขององค์พระมหากษัตริย์ แม้ว่าในตอนปลายอยุธยาในสมัย สมเด็จพระนารายณ์เริ่มมีการยอมรับการซื้อชายที่คืนระหว่างราษฎรและในสมัย สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศมีการออกโฉนดที่ดิน แต่ถึงกระนั้นกษัตริย์ก็ทรง กรรมสิทธิ์ในที่ดินนั้นตลอดเวลา (ร. แลงคาค 2526 : 2 : 306-315) กษัตริย์ ทรงส่งเสริมให้มีการบุกเบิกการใช้ที่ดินโดยการให้สิทธิ์แก่ผู้บุกเบิกที่ดินใหม่ใ้รับ การยกเว้นอากรในปีแรกของการทำกิน (กฎหมายตราสามดวง เล่ม 3 2506 : 117) การเล็กร้างโค่นสร้างที่ดินใหม่นั้น ต้องมีเจ้าพนักงานของหลวงรับรู้ออก โฉนดให้ ทั้งนี้เพื่อว่าในเวลาที่จะเรียกเก็บอากร ราษฎรจะไ้ไม่มีข้อกล่าวอ้างว่า ที่ดินนั้นเพิ่งบุกเบิกขึ้นใหม่และยังอยู่ในเกณฑ์ยกเว้นไม่ต้องเสียภาษี (กฎหมาย ตราสามดวง เล่ม 5 2506 : 120-123) ทั้งนี้เพื่อเป็นการประกันว่า รัฐจะไ้ รับรายได้จากราษฎรที่บุกเบิกที่ดินขึ้นใหม่

ในพระธรรมนูญที่ตั้งขึ้นในสมัยกลางอยุธยาไ้กำหนดหน้าที่อันเกี่ยวเนื่อง กับการหารายได้จากการเกษตรกรรม เช่น ขุนนาง-ข้าราชการที่ทำหน้าที่พิพากษา คดีเกี่ยวกับที่นา ซึ่งในการนี้รัฐไ้ค่าธรรมเนียมฤชา บางพวกมีหน้าที่เร่งหางข้าว เพื่อส่งขึ้นฉางหลวง บางพวกทำหน้าที่เร่งอากรสวน ขุนนางข้าราชการเหล่านี้ไ้ รับผิดชอบประโยชน์ตอบแทนในการปฏิบัติหน้าที่ดังกล่าวด้วย (กฎหมายตราสามดวง เล่ม 1 2515 : 181-190 , 231-232 , 241 , 249) สำหรับผลตอบแทนที่รัฐให้กับ ไ้ไพร่ก็ด้วยการเข้าไปหนุนเสริมวิถีการผลิต เช่นการดูแล "วิกน้ำเขาน้ำ ชุกบึงบาง คลองไขน้ำ" (กฎหมายตราสามดวง เล่ม 1 2515 : 182) และเน้นในเรื่อง พิธีกรรมทางศาสนา เช่น เกิดฝนแล้ง กษัตริย์ก็จะทรงประกอบพิธีขอฝน (คำให้การชาวกรุงเก่า, คำให้การขุนหลวงหาวัดฯ 2515 : 153) และสนับสนุน ให้มีการประกอบพิธีเพื่อความอุดมสมบูรณ์อื่น ๆ เช่น การทำพิธีเผาข้าว พิธีจรก- พระนังคัล แรกนาขวัญ ในรัชกาลสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศนั้น ไ้เสด็จ ไปในเทศกาลนวดข้าว ซึ่งชาวบ้านคนหนึ่งไ้เข้าไปพระราชทานการกุศลต่าง ๆ รวมทั้งพระราชทานทรัพย์ประกอบพิธีสมโภชพระพุทธสุรินทรต้นใหญ่ด้วย (คำให้การ ชาวกรุงเก่า, คำให้การขุนหลวงหาวัดฯ 2515 : 384 , 389) เนื่องจากการ ปลุกชาวสมัยอยุธยาต้องพึ่งพาธรรมชาติอยู่มาก รัฐจึงไ้พยายามผ่อนปรนให้กับ ราษฎรโดยอนุโลมตามสภาพดินฟ้าอากาศ ในพระอัยการเบิกเสรีจมาตรา 39 ระบุว่า

"ผู้ใดเขาที่ไรรู้ว่าจะทำกินแล้ให้เขาแก่เจ้าของนั้นแล้ว เมื่อถึงเทศการจะทำนา
 ยังไปมีโคทำนา . . . ถ้าหาคนมีโคผู้เขามีโคทำ ผู้เขานาจะคืนเอาค่านานั้นมีโค
 เมื่อมีฝนพายุหน้าจึงให้ทำ เพราะเหตุทำนานั้นเอาฝนเป็นประมาณ" (กฎหมาย
 ตราสามดวง เล่ม 3 2506 : 119) นอกจากนี้แล้วรัฐยังเข้าไปช่วยเหลือในรูป
 ของการออกกฎหมายปกป้องคุ้มครองทรัพย์สินทางการเกษตรของราษฎร ไม่ว่าจะเป็น
 เป็นช้างม้าโคกระบือ หรือเครื่องมือ เช่น คราค ไถ เกวียน โดยกำหนดให้มี
 ข้าราชการทำหน้าที่รับฟ้องเรื่องคดีความเหล่านี้โดยเฉพาะ (กฎหมายตราสามดวง
 เล่ม 1 2515 : 189) และกำหนดบทลงโทษการโจรกรรมทรัพย์สินเหล่านี้ไว้ด้วย
 (กฎหมายตราสามดวง เล่ม 3 2506 : 105 , 257-259) รวมถึงการป้องกัน
 การสูญเสียบหรือเสียหายของพืชผล โดยกำหนดโทษผู้ที่ทำให้เกิดการเสียหายแก่
 พืชผลทั้งโทษปรับและลงทัณฑ์ (กฎหมายตราสามดวง เล่ม 2 2515 : 143 ;
 กฎหมายตราสามดวง เล่ม 3 2506 : 104-106 , 125)

การที่ผลิตทางการเกษตรโดยเฉพาะข้าว เป็นที่มาแห่งโรคทรัพย์สินต่าง ๆ
 นี้เอง ทำให้รัฐหรือกษัตริย์ต้องควบคุมการจักเก็บผลผลิตเหล่านี้ เพื่อป้องกันมิให้
 ชุณนาง ข้าราชการที่มีหน้าที่เกี่ยวข้องของยึดยอกฉ้อโกงด้วยวิธีการต่าง ๆ ชุณนาง
 ข้าราชการที่ละเมียดจะไคร้รับโทษทั้งลงทัณฑ์และปรับไหม หรืออาจอให้ชาติเสีย
 (กฎหมายตราสามดวง เล่ม 5 2505 : 39-40)

อาจสรุปได้ว่ารัฐหรือกษัตริย์สนับสนุนการผลิตของไพร่ โดยเน้นที่พิธีกรรม
 ทางศาสนา การยกเวนภาษี การออกกฎหมายป้องกันทรัพย์สินทางการเกษตร
 คุ้มครองพืชผล และป้องกันการฉ้อโกงยึดยอกของชุณนาง ข้าราชการ มากกว่าที่จะ
 พัฒนาคานการจักระบบการชลประทานเพื่อสนับสนุนการเพาะปลูก ภายใต้ความ
 สัมพันธทางการผลิตที่หล่อมล้าไม่เท่ากันในการจัดสรรผลประโยชน์จากการผลิต
 ระหว่างกษัตริย์-ชุณนางหรือมูลนายกับ ราษฎรหรือไพร่ สร้างความมั่งคั่งคอรฐานะ
 ทางเศรษฐกิจของชนชั้นปกครอง ในขณะที่ฐานะทางเศรษฐกิจและช่องทางในการ
 ประกอบอาชีพของไพร่หรือประชาชนทั่วไปถูกจำกัดให้เพียงอยู่ในฐานะของเศรษฐกิจ
 แบบยังชีพ มีชีวิตผูกพันอยู่กับการผลิตทางการเกษตรเพื่อหล่อเลี้ยงสังคมและชนชั้น
 ปกครอง ในขณะที่ชนชั้นปกครองโคอาศัยรากฐานจากผลผลิตของไพร่เสริมสร้าง

ฐานะและความมั่งคั่งทางเศรษฐกิจโดยเฉพาะการค้ากับต่างประเทศ ทำให้ชีวิตทางสังคมของชนชั้นปกครองและไพร่ ในสังคมอยุธยา แยกห่างและแตกต่างกันอย่างมาก

3.2 การค้า : ความมั่งคั่งของชนชั้นปกครอง

การค้าภายในและการค้าต่างประเทศ ล้วนแล้วแต่เป็นกิจกรรมทางเศรษฐกิจที่สร้างความมั่งคั่งรุ่งเรืองให้สังคม และมีผลกระทบเกี่ยวข้องกับชีวิตของผู้คนเป็นจำนวนมาก เมื่อการค้ารุ่งเรืองผู้คนก็มากขึ้น ป่าคังที่รกร้างก็กลายเป็นไร่นา ก่อให้เกิดภาษีอากรเพิ่มขึ้น งานฝ่ายปกครองก็ทวีขึ้นเช่นกัน จึงจำเป็นต้องจัดระเบียบราชการทั่ว ๆ ไปให้รัดกุมเหมาะสมกับความเจริญของบ้านเมือง (ขุนวิจิตรมาตรา 2516 : 96) หรืออาจกล่าวได้อีกนัยหนึ่งว่า การค้า เป็นปัจจัยประการหนึ่งในการกำหนดนโยบายการเมือง เศรษฐกิจ และลักษณะทางวัฒนธรรมให้ชนชั้นปกครองหรือมูลนายมีความแตกต่างไปจากสามัญชนหรือไพร่

การค้าภายในของอยุธยาในระยะแรก ๆ ไม่มีหลักฐานบ่งแน่ชัด แต่เมื่อพิจารณาจากการจัดระเบียบสังคมและรากฐานการเกษตรกรรม กล่าวได้ว่า เศรษฐกิจอยุธยาเป็นแบบเรียกเกณฑ์และสงส่วย การค้าภายในจึงทำกันอย่างจำกัดในวงแคบในลักษณะที่เป็นการค้าแบบแลกเปลี่ยนซื้อขายระหว่างผู้ผลิตผลิตภัณฑ์หนึ่งกับผู้ผลิตผลิตภัณฑ์อื่น ประชาชนส่วนใหญ่ยังคงผลิตเครื่องยังชีพเกือบทุกชนิดขึ้นใช้เอง หรือมีฉะนั้นก็อาศัยอยู่ในชุมชนขนาดเล็กที่สามารถผลิตเครื่องใช้จำเป็นได้เกือบทุกอย่าง การค้าภายในแท้ ๆ จึงน่าจะเป็นเพียงระบบที่เปิดโอกาสให้มีการแลกเปลี่ยนสินค้าเพียงไม่กี่ชนิดและไม่ได้มีลักษณะของการหวังผลกำไรจากการซื้อขาย ควบเหตุนี้การค้าภายในแท้ ๆ จึงไม่มีผลกระทบต่อชีวิตของคนมากไปกว่าที่ใดเคยมีผลกระทบมาแล้วก่อนตั้งอาณาจักรอยุธยา (อาคม พิธิยะ และ นิธิ เอียวศรีวงศ์ 2527 : 100)

มีบทกฎหมายหลายบทได้สะท้อนให้เห็นภาพการค้าภายในว่ามี "ตลาด" เป็นสถานที่ที่ประชาชนสามารถซื้อขายแลกเปลี่ยนสินค้าหรือสิ่งของกันได้โดยเฉพาะ และรัฐได้เข้าไปจัดตั้ง "ตลาดหลวง" วางระเบียบควบคุมและคุ้มครองการค้าภายใน

ควย (รายละเอียดในอนุวิจิตรมาตรา 2516 : 83-96) การค้าภายในคงมีความสำคัญในระดัหนึ่ง จนทำให้รัฐของเขาไปควบคุมดูแล ทั้งนี้อาจเป็นเพราะมีความจำเป็นต่อชีวิตทางเศรษฐกิจของผู้นที่อาศัยอยู่ในบริเวณตัวเมืองซึ่งไม่ไ้ทำการผลิต ขณะเดียวกันก็ทำให้หมู่บ้านหรือชุมชนที่อยู่โดยรอบเมืองสามารถอาศัยระบบการค้าภายในแลกเปลี่ยนสินค้าจำเป็นบางชนิดที่ตนเองขาดแคลน อันจะทำให้ชีวิตทางสังคมและเศรษฐกิจของชุมชนหมู่บ้านเล็ก ๆ ดำรงอยู่ได้อย่างสะดวกขึ้นบ้าง นอกจากนี้แล้วย่อมทำให้รัฐมีรายได้จากภาษีอากรต่าง ๆ จากพ่อค้าที่นำสินค้าเข้ามาค้าขายอีกทางหนึ่งด้วย

เมื่อการค้ากับต่างประเทศขยายตัวมากยิ่งขึ้นในระหว่างพุทธศตวรรษที่ 22 มีผลทำให้การค้าภายในคลั่งคั่งตามไปควย โดยเฉพาะกรุงศรีอยุธยาเป็นศูนย์กลางที่พ่อค้าชาวต่างชาติเข้ามาติดต่อค้าขาย การค้าภายในขยายตัวเพื่อตอบสนองการค้ากับต่างประเทศ เพราะสินค้าต่าง ๆ ที่พวกพ่อค้าต่างประเทศต้องการ โดยเฉพาะของป่าหลากชนิดถูกล่าเลี้ยงจากหัวเมืองมาจำหน่ายที่อยุธยา ทำให้ประชาชนที่เกี่ยวข้องมีรายได้เพิ่ม แต่บันทึกของลาลูแบร์ซึ่งได้เข้ามาในสมัยสมเด็จพระนารายณ์ซึ่ง เป็นยุคสมัยที่มีความรุ่งเรืองและเฟื่องฟูทางการค้ามากที่สุดยุคหนึ่ง กลับให้ภาพในทางตรงข้ามว่า ". . . การค้าขายภายในเป็นสิ่งที่เล็กน้อยเหลือเกิน ไม่ทำให้ใครสร้างสมบัติไว้มากมาย. . ." ทั้งนี้เพราะกษัตริย์ ". . . ทรงขยายการค้าของหลวงใหญ่โตมากจนกระทั่งว่า การค้าแทบไม่ใช่อำชีพของเอกชนคนใดในสยามเสียแล้ว พระองค์ไม่ทรงพอพระทัยจะขายส่งเพียงอย่างเดียว ยังทรงเปิดร้านในตลาดต่าง ๆ เพื่อขายปลีกด้วย. . ." (ลาลูแบร์ 2510 : 315 , 419) เมื่อรวมกับการผูกขาดการค้าของรัฐโดยพระคลังสินค้า และการกำหนดรายการสินค้าผูกขาดรวมตลอดถึงระบบสังคมและการเกณฑ์แรงงานของรัฐ ทำให้รัฐหรือกษัตริย์ควบคุมและเก็บเกี่ยวผลประโยชน์จากการค้าภายในที่ได้ขยายตัวไว้ได้อย่างแน่นอน แต่อย่างไรก็ตามรัฐก็มีไ้เข้าไปควบคุมการผลิต เพียงแต่ผลิตที่เป็นสินค้าออกเกือบทั้งหมดกรรมกรต้องขายให้กับรัฐ และสินค้าจากต่างประเทศทุกชนิดรัฐเป็นผู้ขายให้แก่ราษฎร นั่นคือรัฐเป็นผู้ควบคุมปริมาณ และราคาสินค้าอันหมายถึง การกำหนดความต้องการซื้อและการเสนอขายในท้องตลาดไปในตัว รัฐเป็นผู้ผูกขาดทั้งการค้าขายสินค้าออกและสินค้าเข้าแต่ผู้เดียวโดยระบบ

พระคลังสินค้า (พรมณี อวนสกุล 2518 : 23) แต่สำหรับสินค้าที่ไม่เกี่ยวกับการค้า
 ต่างประเทศ ราษฎรสามารถดำเนินการค้าขายได้อย่างค่อนข้างอิสระ ในเอกสาร
 หอหลวง คำให้การขุนหลวงวักประคู้ในคอนปลายๆ ออยุธยาได้ให้ภาพที่แสดงถึง
 สภาพการค้าภายในตัวเมืองอยุธยา เป็นไปอย่างคึกคักมีสินค้าหลากหลายชนิด
 อาจแบ่งเป็นสินค้าพื้นเมือง เพื่อการบริโภคซึ่งดำเนินการโดยชาวบ้านทั่วไป ซึ่ง
 ส่วนใหญ่เป็นแม่ค้าเร่ขาย ส่วนสินค้าเพื่อการค้า เจ้าหน้าที่ของรัฐจะเป็นผู้นำออก
 มาขายมีทั้งสินค้าสวยและสินค้าพุ่มเฟิย ยังมีพวกพ่อค้าจากหัวเมืองทั้งไกลและไกล
 ไกลนำเอาสินค้าทางเกษตรกรรมและของป่าประเภทต่าง ๆ นำเข้ามาขายในอยุธยา
 ด้วย ในบริเวณเมืองอยุธยายังเป็นแหล่งผลิตสินค้าประเภทที่เป็นผลิตภัณฑ์ทาง
 เกษตรกรรม หัตถกรรม และอุตสาหกรรมย่อย เพื่อตอบสนองความต้องการของ
 ผู้คนที่ตั้งบ้านเรือนในอยุธยา ซึ่งมีทั้งชาวเมืองและพ่อค้าชาวต่างชาติ (คำให้การ
 ขุนหลวงวักประคู้ เอกสารหอหลวง 2512 ก : 53-59 ; 2512 ข : 21-24)
 การค้าภายในคอนปลายอยุธยาแม้จะมีลักษณะของการผลิตเพื่อการขายเพิ่มมากขึ้น
 รวมทั้งมีคนจำนวนมากขึ้นที่ใด เขามามีส่วนเกี่ยวข้องกับการค้าก็ตาม แต่ผลกระทบ
 ที่เกิดกลับสังคมอยุธยาคงจำกัดเขตอยู่ในวงแคบคือบริเวณเมืองหลวง และเป็นการ
 เติบโตบนพื้นฐานหรือโครงสร้างสังคมเศรษฐกิจเดิม คือ เป็นการผลิตเพื่อส่งส่วย
 ภาษีอากร ภายใต้การควบคุมและผู้กษาคการค้าย่างแน่นอนของรัฐ ดังนั้นจึง
 ไม่มีการเปลี่ยนแปลงในระดับโครงสร้างเศรษฐกิจ ชั้นชนปกครองยังคงเป็นผู้ได้รับ
 ผลประโยชน์จากการขยายตัวของการค้าภายใน ส่วนวิถีชีวิตของสามัญชนทั่วไป
 ยังคงไม่เปลี่ยนแปลง แต่อย่างไรก็ตามการขยายตัวของการค้าภายในคงทำให้
 ประชาชนที่อาศัยอยู่ในเมืองหลวงมีลักษณะของการเป็น "ชาวกรุง" ที่มีความ
 แตกต่างจากการเป็น "ชาวชนบท" ปราบัญ/เคนซัค (ประสิทธิ์ รุ่งเรืองรัตนกุล
 2525 : 51-52)

อยุธยาทำการค้ากับต่างประเทศอย่างกว้างขวางมาตั้งแต่สมัยแรก ๆ
 แล้ว โดยอยุธยามีบทบาทในฐานะศูนย์กลางแห่งหนึ่งสำหรับกระจายสินค้าทั้งจาก
 จีน และส่วนในของภาคพื้นทวีปเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ไปสู่ตลาดโลก และ
 กระจายสินค้าจากภายนอกภูมิภาคเข้าสู่ตลาดภายในของ เอเชียตะวันออกเฉียงใต้

และจีน* (อาคม พิศัยะ และนิธิ เอียวศรีวงศ์ 2527 : 88) การที่อยุธยาในฐานะ
 ดังกล่าวนี้เป็นเพราะ อยุธยามีการค้าคอกับจีนอย่างใกล้ชิดภายใต้ระบบบรรณาการ
 ซึ่งทำให้อยุธยาสามารถส่งสินค้าไปขายยังประเทศจีนและซื้อสินค้ากลับมา ขณะ
 เดียวกันอยุธยาเป็นเมืองท่าที่ตั้งอยู่ปากทางที่จะเข้าไปสู่แหล่งของป่าในดินแดน
 คอนิน ซึ่งเป็นที่ต้องการของจีนและอินเดีย (ปาริชาติ วิลาวรรณ 2528 :
 34-37 , 56-65) ประกอบกับอยุธยามีเรือสำเภาของตนเองสำหรับค้าขายกับ
 ต่างประเทศ ส่วนหนึ่งของสำเภาเหล่านี้เป็นของกษัตริย์และเจ้านาย อาจเป็น
 ไปได้ว่า เอกชน โดยเฉพาะชาวต่างชาติได้รวมทุนกับขุนนางพื้นเมืองเป็นเจ้าของ
 เรือสำเภาเช่นกัน ชาวต่างชาติที่กล่าวนี้คงเป็นชาวจีนที่ได้เข้ามาตั้งถิ่นฐานใน
 อยุธยาส่วนหนึ่ง และอีกส่วนหนึ่งเป็นพ่อค้าที่นำเรือสำเภามาค้าขาย อิทธิพลของ
 จีนในการเดินเรือสำเภาของอยุธยา เห็นได้จากข้อความแห่งของพนักงานเรือหลวง
 ซึ่งลวนแล้วแต่ให้ซื้อเงินอยู่สืบมา ดังปรากฏในพระอัยการตำแหน่งนาพลเรือน ซึ่ง
 ประกาศใช้ตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ 21 เป็นอย่างน้อย (อาคม พิศัยะ และนิธิ
 เอียวศรีวงศ์ 2527 : 88-90) อยุธยาสามารถขยายเครือข่ายการค้าคอกับ
 ประเทศจีน และวิวกิวทางตะวันออก กับ เมืองท่าของอินเดียทางฝั่งทะเลตะวันตก
 รวมถึงรัฐและเมืองท่าที่ตั้งอยู่ในภูมิภาคเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ และตั้งแต่พุทธ-
 ศตวรรษที่ 21 ต่อเนื่องถึงพุทธศตวรรษที่ 22 เครือข่ายการค้าของอยุธยาได้ขยาย
 กว้างออกไปถึงญี่ปุ่น ซึ่งจะ เป็นตลาดสินค้าของป่าที่สำคัญอีกแห่งหนึ่งทางตะวันออก
 ส่วนทางตะวันตกได้สร้างความสัมพันธ์กับตลาดตะวันออกกลางและตลาดยุโรป
 ขอบข่ายการค้าที่ขยายกว้างขวางเช่นนี้นำมาซึ่งโอกาสทรัพยากรและความมั่งคั่ง และ
 ทำให้อยุธยาสามารถดำรงรักษารัฐฐานะของถาวรเป็นเมืองท่าค้าขายทางทะเลที่มี
 ความสำคัญสืบมาจนถึงปลายอยุธยา

บทบาททางการค้าต่างประเทศผูกพันอยู่กับสินค้าประเภทของป่าเป็นสำคัญ
 และมีสินค้าประเภทอื่น ๆ เช่น สินค้าประเภทอาหาร เครื่องสังคโลก แร่ธาตุ

* การค้าภายใต้ระบบบรรณาการระหว่างอยุธยากับจีน ได้ดำเนินตลอด
 สมัยอยุธยาจนถึง พ.ศ. 2397 (รายละเอียดในสืบแสง พรหมบุญ 2525)

โดยสินค้าประเภทของป่าจะเป็นสินค้าหลักสำคัญซึ่งเป็นรากฐานที่นำความมั่งคั่งมา
 สู่อยุธยา นับตั้งแต่สมัยแรกเริ่มจนกระทั่งเข้าสู่ยุคพุทธศตวรรษที่ 23 ซึ่งตกอยู่ใน
 ช่วงปลายอยุธยา จะเป็นระยะที่สินค้าของป่าโคคลายความสำคัญลง พร้อมกันนี้
 การค้าชาวกีโกลขยายตัวขึ้น* ระหว่างพุทธศตวรรษที่ 20-21 ตลาดสินค้าประเภท
 ของป่าที่สำคัญที่สุดคือ ประเทศจีน รองลงมาคือ อินเดียน ญีว๊ก มละกา และ
 เมืองท่าต่าง ๆ ในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ (ปาริชาติ วิลาวรรณ 2528 : 40-56)
 นอกจากสินค้าประเภทของป่าแล้ว ยังมีสินค้าประเภทอาหาร เช่น ข้าว เหลือ
 ปลาเค็ม เหล้า และผัก ประเภทแร่ธาตุ เช่น ตะกั่ว ดีบุก เงิน ทองคำ ทองแดง
 แหวน ทับทิม รวมถึงผ้าเนื้อหยาบราคาถูกลง สินค้าดังกล่าวนี้มีตลาดอยู่ที่มะละกา
 (กรมศิลปากร 2528 : 45 ; Pires 1944 : 108) สินค้าประเภท
 เครื่องถ้วยสังคโลก ตลาดสำคัญคือ เกาหลี และฟิลิปปินส์ (ชาญวิทย์ เกษตรศิริ
 และสุภาพร จรัสพันธ์ บรรณาธิการ 2526 : 242) ในระหว่างเวลานี้พ่อค้า
 ชาวจีนและมุสลิม มีอิทธิพลและบทบาทสำคัญในการค้าระหว่างอยุธยากับดินแดนต่าง ๆ
 แม้ว่าในตอนครึ่งหลังของพุทธศตวรรษที่ 21 พวกโปรตุเกสได้เริ่มเข้ามาติดต่อ
 การค้ากับอยุธยาแล้วก็ตาม แต่ก็ยังไม่มียุทธศาสตร์การค้าของอยุธยามากนัก
 จนกระทั่งถึงตอนกลางพุทธศตวรรษที่ 22 พวกพ่อค้าญี่ปุ่น และยุโรป เช่น ฮอลันดา
 อังกฤษ เข้ามามีบทบาทสำคัญต่อการค้าต่างประเทศของอยุธยา ควบคู่กับชาวจีน
 และชาวมาวัวร์หรือมุสลิม พวกพ่อค้าต่างชาติเหล่านี้ได้มีส่วนสำคัญในการเข้ามาทำ
 หน้าที่กระจายสินค้าของป่าจากอยุธยาไปสู่ตลาดภายนอกในแว่นกว้างขวาง
 โดยเฉพาะรัชกาลสมเด็จพระนารายณ์อยุธยาได้ทำการค้าส่งของป่าออกอย่างเป็น
 ล่ำเป็นสันกับจีน ญี่ปุ่น และเมืองท่าต่าง ๆ จากมหาสมุทรอินเดีย เรื่อยไปจนถึงอ่าว
 เบอริงเซีย ในทางตรงข้ามพวกพ่อค้าต่างชาติก็จะเป็นผู้นำสินค้าแปลกใหม่มาขายยัง

* รายละเอียดโปรดพิจารณาจาก ขุนวิจิตรมาตรา (2516 : 78-309)
 ; ประสิทธิ์ รุ่งเรืองรัตนกุล (2525 : 105-123) ; ปาริชาติ วิลาวรรณ (2528)
 ; พรนิภา พงศินารากร และทวีศิลป์ สืบวัฒนะ (2518 : 40-59) ; สายชล
 วรรณรัตน์ (2525 : 6-27) ; อังสุณี อุกมพานิชย์ (2523 : 61-89) ;
 อาคม พืชยะ และนิธิ เอียวศรีวงศ์ (2525 : 81-105)

อยุธยา ซึ่งมักจะเป็นสินค้าประเภทฟุ่มเฟือย บริโภคโดยชนชั้นสูงของอยุธยา ส่วนสินค้าประเภทอาหาร คือ ข้าว มีหลักฐานว่า ตลาดสำคัญในสมัยพุทธศตวรรษที่ 22 ตอนปลาย คือ ฮอลันดา (V.O.C.) ซึ่งต้องการข้าวปริมาณมาก แต่อยุธยาไม่อาจตอบสนองได้อย่างต่อเนื่อง อยุธยาส่งข้าวให้ฮอลันดาเป็นเฉพาะบางปีเท่านั้น แล้วแต่สภาพเงื่อนไขทางการเมืองและผลผลิต ต่อมาในสมัยราชวงศ์บ้านพลูหลวง (พ.ศ. 2231-2310) บทบาทของพวกพ่อค้ายุโรป และญี่ปุ่น ในกิจการค้าของป่ากับอยุธยานหมดไป ส่วนพ่อค้าชาวจีนและชาวมัวร์ ยังคงมีบทบาทอยู่ แต่ในตอนปลายอยุธยานี้เองการค้าของป่าก็คลายความสำคัญ สินค้าประเภทเกษตรกรรม คือ ข้าว ใกล้เคียงเป็นสินค้าออกที่สำคัญ เพราะเป็นที่ต้องการของประเทศจีน ทั้งนี้เป็นเพราะผลกระทบจากวิกฤตการณ์ทางการเมืองภายในอยุธยา และการเปลี่ยนแปลงในเชิงความต้องการของตลาดภายนอก* แต่อย่างไรก็ตามสินค้าประเภทข้าวก็มีไคส่งในปริมาณจำนวนมากอย่างสม่ำเสมอตลอดสมัยปลายอยุธยา เพียงแค่ส่งเป็นระยะ ๆ ระหว่าง พ.ศ. 2265-2300 (พรมิภา พุฒินรากร และทวีศิลป์ สืบวัชนะ 2518 : 53)

กิจกรรมการค้าต่างประเทศที่เป็นไปอย่างกว้างขวางเช่นนี้ นำมาซึ่งความเจริญรุ่งเรืองทางเศรษฐกิจ พร้อมทั้งวัฒนธรรมใหม่ ๆ และโลกทัศน์ต่าง ๆ เขาสู่สังคมอยุธยา ผลักดันให้มีการดำเนินการทางการเมืองการปกครองเพื่อเพิ่มพูนอำนาจและการใช้อำนาจในการแสวงหาโลกทัศน์จากการค้ากับต่างประเทศ แต่สำหรับสังคมอยุธยาแล้ว อาจกล่าวได้ว่าการค้าต่างประเทศไม่มีผลกระทบคือชีวิตของคนส่วนใหญ่สักเท่าไร สภาวะการค้าต่างประเทศจะดีหรือไม่ดีก็มิได้ทำให้ชีวิตของราษฎรสามัญทั่วไปเปลี่ยนแปลงไปมากนัก ภัยเหตุผลระบบสังคมและการเมืองของอยุธยาไม่เปิดโอกาสให้ราษฎรทั่วไป (ไพร่) ใดมีโอกาสเข้ามาแสวงหาผลประโยชน์ในการค้ากับต่างประเทศ ระบบไพร่ทำให้แรงงานการผลิตส่วนใหญ่ของสังคมถูกจำกัดให้อยู่กับที่และสังกัดมูลนาย การเคลื่อนย้ายที่ทำกินหรือ

* การวิเคราะห์ในรายละเอียดโปรดพิจารณาจาก ปาริชาติ วิลาวรรณ (2528 : 170-191)

แรงงานของไพร่จะทำโดยพลการไม่ไค้ต้องไค้รับอนุญาตจากมูลนายหรือรัฐ ผลผลิตที่ไพร่ทำไค้ไม่ว่าจะเป็นผลผลิตทางเกษตรกรรมหรือการเก็บของป่าต้องสง เป็นรูปของส่วยสิ่งของ เงิน และแรงงานเกณฑ์ให้กับรัฐ และมูลนายที่สังกัด ภาวะเช่นนี้ นับเป็นอุปสรรคต่อการประกอบการค้าของพวกไพร่ ขณะที่ระบบศักดินาจะเป็นเครื่องมือจักษรรและกำหนดผลประโยชน์ทางเศรษฐกิจ (ซึ่งโดยพื้นฐานเกิดจากแรงงานไพร่) ให้บรรดาชนชั้นปกครองหรือมูลนายไค้เปรียบเหนือไพร่ทั่วไป นอกจากนี้รูปแบบการค้าต่างประเทศ ยัง เป็นการค้าภายในไค้ระบบบรรณาการ ซึ่งเป็นการค้าที่กระทำควบไปกับการเจริญพระราชไมตรี หรือเป็นลักษณะรัฐต่อรัฐดำเนินการค้ากัน โดยสภาพการค้าเช่นนี้กษัตริย์ เจ้านาย และขุนนางในระดัปลงเท่านั้นที่อยู่ในฐานะ เข้าร่วมดำเนินการค้ากับต่างประเทศไค้ แม้ว่าตั้งแต่ปลายพุทธศตวรรษที่ 21 เป็นต้นมา การค้าต่างประเทศไค้ขยายกว้างขึ้น มีพ่อค้าชาวยุโรปเข้ามาค้าขายในฐานะพ่อค้าคนกลาง เข้ามาคิดค่อทำการค้ากับอยุธยามากขึ้นก็ตาม แต่รัฐและชนชั้นปกครองของอยุธยาก็มิไค้ปล่อยให้พ่อค้าคนกลางชาวต่างประเทศ (รวมทั้งชาวมัวร์และชาวจีน) คิดค่อกับประชาชนไค้โดยตรงไค้สะดวกนัก เพราะจะทำให้รัฐและมูลนายที่ทำการค้าเสียผลประโยชน์ ทำให้เกิดระบบการผูกขาดการค้าของรัฐไค้โดยผ่าน พระคลังสินค้า* ซึ่งเป็นการควบคุมผลผลิต ควบคุมปริมาณ ราคาสินค้าตามความต้องการซื้อและขายในท้องตลาด ผูกขาดการค้าส่งออกและสินค้าสง เขาไค้โดยไขกลไกของรัฐ (ระบบราชการ) เป็นเครื่องมือในการผูกขาดการค้าไค้โดยรัฐทั้งกล่าวนี้ก็ค่อ การค้าของพระเจ้าแผ่นดิน ซึ่งผลผลิตพื้น เมืองทุกประเภทที่เป็นสินค้าส่งออก เป็นผลผลิตที่รัฐเรียกเก็บจากไพร่ส่วยแต่ละท้องถิ่นทั่วราชอาณาจักรซึ่ง เท่ากับรัฐไม่ตองลงทุน แม้อีกส่วนหนึ่งรัฐจะตองลงทุนควยการซื้อจากราษฎรบางทีเป็นการลงทุนที่คุ่มค่า (ประสิทธิ์ รุ่งเรืองรัตนกุล 2525 : 107-108) เพราะรัฐเป็นผู้กำหนดราคาซื้อขายอยู่แล้ว พระคลังจะซื้อสินค้าในราคาต่ำจากราษฎรแล้วนำไปขายในราคาแพงให้กับพ่อค้าต่างชาติ (Smith 1977 : 36) เช่น พระคลังสินค้ายรับซื้อไม้ฝาง

*รายละเอียดไปรคพิจารณาจาก มองพันธ์ สุภัทรพันธุ์ (2511) และ พรณี อวนสกุล (2518 : 16-39)

จากราษฎรในราคาหาละ 2 สลึง 5 เฟื้อง แต่เมื่อนำออกมาขายต่อจะมีราคาถึงหาละ 6 สลึง (กรมศิลปากร 2513 ก : 273) ทำให้เกิดเหตุการณ์ที่ราษฎรพากันปิดบังหนังสือเอาไว้มาก โดยไม่ยอมขายให้แก่เจ้าหน้าที่คลังสินค้า และพวกพ่อค้าฮอลันดาก็ได้ลักลอบซื้อเอาอย่างลับๆ เพราะไครราคาถูกลงกว่าของหลวง (ลาลูแบร์ 2510 : 421-422)

ภายใต้เงื่อนไขความสัมพันธ์ของระบบสังคมและการเมืองดังกล่าวข้างต้นนี้ ก็กรอบมีไพร่หรือราษฎรทั่วไป เข้ามามีส่วนร่วมในการแสวงหาผลประโยชน์จากการค้ากับต่างประเทศ แต่สำหรับขุนนางซึ่งเป็นส่วนหนึ่งของชนชั้นปกครอง กลับเป็นเงื่อนไขที่สร้างความไม่เปรียบเทียบในการที่ขุนนางจะสามารถแสวงหาผลประโยชน์และความมั่งคั่งจากการค้าได้เป็นอย่างดี แต่อย่างไรก็ตามขุนนางก็ไม่อาจที่จะแสวงหาผลประโยชน์จากการค้าได้อย่างเต็มที่และตลอดเวลา ทั้งนี้เพราะพระมหากษัตริย์จะคอยควบคุมการค้า เน้นการผูกขาดและการค้าสำเภาด้วยพระองค์เอง พร้อมทั้งอยู่ภายใต้ฐานะที่เป็นตัวกลางส่งผ่านสินค้าจากที่หนึ่งไปยังอีกที่หนึ่ง ซึ่งในสมัยก่อนอยุธยาบทบาทเช่นนี้นับเป็นส่วนสำคัญส่วนหนึ่งที่สร้างรายได้เป็นจำนวนมากให้กับพระมหากษัตริย์ ในสมัยอยุธยาตอนกลางและตอนปลาย ชาวยุโรปได้เข้ามามีบทบาทสำคัญในระบบการค้าส่งผ่าน ทำให้รายได้จากการนี้ของพระมหากษัตริย์ลดลง แต่รายได้จากการค้าโดยตรงเพิ่มขึ้น เนื่องจากจำนวนเรือ ระวังเรือและประเทศคู่ค้า ได้เพิ่มจำนวนปริมาณและมูลค่ามากขึ้น แม้ว่าพระมหากษัตริย์จะทรงควบคุมแน่นหนาเพียงไรก็ตาม ผลประโยชน์ที่เกิดจากการค้าต่างประเทศส่วนหนึ่งก็ยังคงตกแก่มูลนายหรือขุนนางผู้นั้นเอง มูลนายซึ่งส่วนใหญ่มีฐานะเป็นขุนนาง จะมีหน้าที่ควบคุมกำลังคนของหลวงที่สังกัดกรมกองต่างๆ และกำลังคนที่เป็นคนของมูลนายโดยตรง

ความเป็นขุนนางของมูลนายนี้เอง ทำให้สามารถอาศัยตำแหน่งและอำนาจหน้าที่ที่มีอยู่แสวงหาผลประโยชน์จากการค้าทั้งทางตรงและทางอ้อม เช่น การรวบรวมสินค้าจากส่วยบรรณาการ การจกรราษฎรบังหลวง เรียกสินบนหรือค่าตอบแทนจากบรรดาพ่อค้าต่างชาติ ในการละเว้นที่จะปฏิบัติตามระเบียบกฎ

เกณฑ์ที่วางไว้ เบียดบังพระราชทรัพย์ที่ได้จากการค้ากับต่างประเทศ าลา
 หรือมิฉะนั้นก็อาศัยอำนาจหน้าที่ในการใช้แรงงานไพร่ เพื่อการค้าซึ่งผลผลิตที่
 เป็นสินค้า การที่ขุนนางจะแสวงหาผลประโยชน์จากการค้ากับต่างประเทศได้
 อย่างกว้างขวางได้มากน้อยเพียงไรนั้นขึ้นอยู่กับนโยบายของพระมหากษัตริย์แต่
 ละพระองค์ว่าจะทรงกวักชวนการแสวงหาผลประโยชน์ของขุนนางมากหรือน้อย
 ถ้าพระองค์ใดทรงเข้มงวดขุนนางก็จะถูกกีดกันมิให้สามารถหาผลประโยชน์จาก
 การค้ากับต่างประเทศได้สะดวกนัก แต่ถ้าไม่ทรงเข้มงวดขุนนางก็จะสามารถ
 แสวงหาผลประโยชน์ได้มาก ทำให้ขุนนางสามารถสั่งสมโภคทรัพย์ไว้ได้มาก
 ซึ่งเป็นพื้นฐานของอำนาจทางการเมือง ทั้งนี้อาจกล่าวได้ว่า การค้ากับ
 ต่างประเทศมีส่วนในการผลักดันให้ขุนนางได้เข้ามาต่อสู้เพื่อการมีส่วนร่วมใน
 การจัดสรรผลประโยชน์ที่เกิดจากการค้ากับต่างประเทศ อันจะมีผลโดย
 ตรงต่อการต่อสู้และการแย่งชิงอำนาจทางการเมืองที่เกิดขึ้นเสมอๆ ใน
 ประวัติศาสตร์อยุธยา โดยเฉพาะนับแต่ปลายพุทธศตวรรษที่ 22 เป็นต้นมาจน
 ถึงสิ้นสุดสมัยอยุธยาในปี พ.ศ. 2310

ศูนย์วิทยพัชยากร
 จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย